

Colofon

Historica is een uitgave van de Vereniging voor Gendergeschiedenis en verschijnt drie keer per jaar (februari, juni en oktober).

Informatie op internet: www.gendergeschiedenis.nl

Redactie

Greetje Bijl (public relations)
Greet de Bock (eindredactie)
Barbara Bulckaert (eindredactie)
Renate Klinkenberg (penningmeester)
Stefan Meysman
Esmeralda Tijhoff
Kirsten Zimmerman (hoofdredacteur)

Redactieadres

E-mail: historica@gendergeschiedenis.nl

Lidmaatschap

VVG, p/a Aletta, Vijzelstraat 20, 1017 HK Amsterdam
Tel: 020-6651318; Fax: 020-6655812,
www.gendergeschiedenis.nl.

Voor privépersonen bedraagt de contributie €27,50 per jaar (lidmaatschap); reductielidmaatschap (voor studenten of mensen met een inkomen onder de €1200,- p.m.): €22,- per jaar (studentlid, o.v.v. collegekaartnummer). Leden van de VVG ontvangen *Historica* automatisch en hebben stemrecht bij de jaarlijkse Algemene Leden vergadering. Voor instellingen kost *Historica* €27,50. Instellingen kunnen geen aanspraak maken op de rechten van leden. Het bedrag moet vooraf worden betaald.

Lidmaatschappen worden automatisch verlengd, tenzij één maand voor het verstrijken van de lidmaatschapsperiode (voor 1 december) schriftelijk is opgezegd.

U kunt lid of abonnee worden via de website, door te belten, door het bedrag over te maken op het VVG-gironummer 4102980, of door een briefkaart te sturen naar de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis. U ontvangt dan een acceptgiro. Belgische leden maken gebruik van het volgende rekeningnummer: INGBNL2A (BIC-code) en NL94 INGB 0004102980 (IBAN-code). Donaties zijn ook van harte welkom.

Inleveren kopij

Auteurs wordt verzocht tevoren contact op te nemen met de redactie. De redactie behoudt zich het recht voor om bijdragen te weigeren. Auteurs zijn verantwoordelijk voor de inhoud van hun bijdragen.

Bestuur Vereniging voor Vrouwengeschiedenis

Margit van der Steen (voorzitter)
m.vandersteen@bureau-aetas.nl
Renée Nip (secretaris)
secretaris@gendergeschiedenis.nl
Jasmijn van Mil (penningmeester)
penningmeestervvg@gmail.com
Evelien Rijsbosch (Aletta)
E.Rijsbosch@aletta.nu
Greetje Bijl (Historica)
saartjes3@hotmail.com
Els Flour
E.Flour@amazon.be
Maaike Messelink
maaikemesselink@gmail.com
Julie Carlier
Julie.Carlier@Ugent.be

Raad van Aanbeveling van de VVG

prof.dr. (em.) Piet Blaas (EUR)
prof.dr. Hans Blom (UvA en NIOD)
prof.dr. Rosi Braidotti (UU)
prof.dr. Maria Grever (EUR)
prof.dr. Willy Jansen (KUN)
prof.dr. Paul Klep (KUN)
prof.dr. Selma Leydesdorff (UvA)
prof.dr. Joyce Outshoorn (RUL)
prof.dr. Marjan Schwegman (UU)

Historica verschijnt met steun van Aletta, instituut voor vrouwengeschiedenis (www.aletta.nu)

ISSN 1382-3914

Lay-out: Pien Stering
Diges | geschiedenis & media
Druk: Zet & Print, Naarden
Distributie: AM-groep, Hoofddorp
Foto omslag: Een Duitse soldaat in gesprek met een Nederlandse vrouw, Amsterdam, mei 1940.
Bron: Bpk/ Bayerische Staatsbibliothek München.

In dit nummer

/ Oorlogsgeschiedenis /

- 3 Dagelijks leven en seksualiteit in bezettingstijd: 'sexual encounters' tussen Duitse bezetters en Nederlandse vrouwen 1940/1945.
Laura Fahnenbruck

/ Vrouwenbeweging /

- 9 "t Is nog niet in de sacoché." Veertig jaar Vrouwendagen in Vlaanderen.
Anaïs Van Ertvelde

/ Oude geschiedenis /

- 13 Broer-zusterhuwelijken in Grieks-Romeins Egypte: de normaalste zaak van de wereld?
Rita Hermans

/ VVG /

- 19 Uitnodiging jaarlijkse bijeenkomst van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis, agenda van de Algemene Ledenvergadering, verslag van de ALV 2011.

/ Biografie /

- 21 'Femme d'état' – Staatsvrouw aan het Franse hof: Charlotte-Brabantina van Oranje-Nassau 1580-1631
Matty Klatter

/ Onder de loep /

- 26 Vrouwen Tegen De Krisis!
Els Flour

/ Kerkgeschiedenis /

- 27 Vrouwelijke religieuzen en religieuze vrouwen - Geschiedenis van de Zusters Kindsheid Jesu (1935- 2010)
Kristien Suenens

/ Genderview /

- 31 Margit van der Steen
Renate Klinkenberg

/ Recensie /

- 34 Biografie over Marga Klompé (1912-1986)
Esmeralda Tijhoff

/ In memoriam /

- 35 Saskia Poldervaart

35 / Service en boeken /

Onder historicae

Met je neus in de boter

Zou je het kunnen noemen als je na één redactievergadering hoofdredacteur wordt. Met een verstrikt raken in allerlei maitjes naar en van auteurs en redactieleden, potentiële artikelen, en ga zo maar voort. En op het einde liggen alle artikelen op je bord om er de laatste fouten uit te halen. Daar zit vaak nog een hele mailcorrespondentie met de auteurs aan vast. Ook moeten de eigen redactieleden achterna worden gezeten om toch hun eigen interview of recensie aan te leveren. En tegelijkertijd moeten er artikelen worden gestuurd naar de vormgever. Voorkanten van boeken bij uitgeverijen aangevraagd. Een column geschreven. En nu ligt het dan voor je, al die drukte meer dan waard: het eerste nummer van *Historica* in 2012.

Deze aflevering opent met een primeur: een artikel van Laura Fahnenbruck over Duitse soldaten en hun seksuele belevenissen met Hollandse vrouwen. Want "het seksuele leven van de Duitse bezetter in het 'Rijkscommissariaat' is nog niet eerder onderwerp van onderzoek geweest", aldus Fahnenbruck. Haar onderzoek werpt een nieuw licht op de Duitse bezetting. Seksualiteit en oorlog zijn verweven. Duitse soldaten verzinnen voor een verhalenwedstrijd van de Wehrmacht verhalen over liefdesavonturen met Hollandse meisjes. Het vissersmeisje valt haar Duitse held in de armen en het paar lijkt samen een toekomst te hebben, gewapend tegen de Engelse vijand.

Fahnenbruck laat ook nog meer onverwachte kanten van de bezettingsmacht zien. Zo kregen de Duitse soldaten een reisgids over Nederland met daarin een bezoek aan de kaasmarkt, het Rembrandthuis, tulpenvelden en aan Marken en Volendam. Alsof ze in Nederland op vakantie waren. De Nederlanders werden gezien als "prototype van 'Germaans volkseigen'", wat weer van invloed was op de verhoudingen met Hollandse vrouwen.

En iedereen kent de beelden van kaalgeschoren 'moffenmeiden', maar hun achtergrond en die van hun Duitse geliefden is nog weinig onderzocht. Wie waren die soldaten? Welke culturele betekenissen hadden hun handelingen? De seksualiteit van de Duitse soldaat vraagt, zoals Fahnenbruck ook zelf zegt, om meer studie. "Juist het dagelijks leven en seksualiteit is een vruchtbaar veld voor onderzoek."

Verder komen in dit nummer ook voorbij: de Vlaamse vrouwenbeweging, broer-zuwhelijken in Grieks-Romeins Egypte, Charlotte Brabantina van Oranje-Nassau, de Zusters Kindsheid Jesu en een interview met VVG-voorzitter Margit van der Steen. Kortom, een aflevering waard gelezen te worden.

Kirsten Zimmerman, hoofdredacteur *Historica*

Sexual encounters tussen Duitse bezetters en Nederlandse vrouwen 1940-1945

Dagelijks leven en seksualiteit in bezettingstijd

In de afgelopen twee decennia groeide de aandacht onder (gender)historici voor seksualiteit tijdens de Tweede Wereldoorlog. Dit heeft tot verrijkende en fascinerende resultaten geleid. Seksualiteit wordt daarin vaak beschouwd als een belangrijk veld waarin de nationaalsocialisten hun politieke visies en doelen uitstippelden. Het is echter ook belangrijk om de historische actoren bij het onderzoek te betrekken. Tijdens de Duitse bezetting van Nederland doorkruisten de seksuele handelingen van de individuen de bedoelingen van het regime. 'Eigenwijs handelen' van de mannelijke of vrouwelijke, Duitse of Nederlandse actoren had tot gevolg dat de inzet van seksualiteit her en der moest worden bijgesteld en dat er nieuwe instrumenten moesten worden bedacht.

/ Laura Fahnenbruck /

Inleiding

Na de sociaal-constructivistische ommezwaai in de wetenschap is 'seksualiteit' erkend als een plaats voor de strijd om macht en kennis en als een historisch specifiek arrangement. Dat geldt ook voor seksualiteit tijdens de Duitse bezettingen op het Europese continent in de Tweede Wereldoorlog. Onderzoek naar de functie die de disciplinerende van seksuele identiteiten en vormen had en de manier waarop seksualiteit sociaal was ingebed of werd beheerst, heeft onze kennis over de mechanismes van het nationaalsocialisme en de Duitse veroveringsoorlog enorm verdiept. Deze 'instrumentele' zienswijze is ook losgelaten op onderzoek naar de seksualiteit van Wehrmachtsoldaten.¹ Daaruit blijkt dat het Duitse leger gebruik maakte van diverse vormen van seksualiteit om de bezettingen in de verschillende Europese landen waaronder Nederland vorm te geven.

Deze nadruk op de regulering van seksualiteit is verhelderend, maar heeft ook beperkingen. Zoals nieuw onderzoek naar bezetting en collaboratie laat zien, doet een top-downaanpak geen recht aan de wederkerigheid van de relaties die ontstonden tijdens bezettingen. Ook (antropologisch) onderzoek naar seksualiteit gaat tegenwoordig uit van seksuele interacties, die niet alleen door de structuren bepaald of van boven gestuurd worden, maar ook van 'beneden' individueel worden ingevuld.

Deze inzichten maken het zinvol om niet alleen de nationaalsocialistische ambities onder de loep te nemen, maar ook aandacht te besteden aan de context van het alledaagse. Het dagelijks leven is de plaats waar seksualiteit was ingebed in een web van betekenissen. Een benadering die deze betekenissen betreft in het onderzoek, kan inzicht geven in de mogelijke

ambigüiteit van seksualiteit in oorlogen en bezettingen.²

Seksuele relaties in oorlogen kunnen met de term *sexual encounters* worden omschreven. Deze terminologie is afkomstig uit postkoloniaal onderzoek dat inspirerend is geweest voor het begrijpen van de inzet van seksualiteit in bezettingscontexten en gewapende conflicten. In de term klinkt ook mee dat het hierbij niet alleen gaat om een seksuele handeling, maar ook altijd om een culturele interactie.³

Sexual encounters kunnen zowel gewenst als gewelddadig zijn, zonder dat er noodzakelijkerwijs een strikte scheiding bestaat of dat dergelijke relaties elkaar uitsluiten.

Onderzoek naar *sexual encounters* van 'onderop' geeft inzicht in de verwevenheid van seksualiteit in het dagelijks leven in de context van oorlogen. *Sexual encounters* tussen Duitse bezetters en Nederlandse vrouwen zijn een vruchtbaar veld voor dit onderzoek, zoals ik in deze bijdrage aan de hand van een aantal voorbeelden zal laten zien.

Eigenwijs toe-eigenen

Terwijl vroeger seksualiteit en seksueel geweld nog als onvermijdelijke maar losstaande bijproducten van oorlogen werden gezien, weten we vandaag dat seksualiteit en oorlog geheel met elkaar verweven zijn. Seksualiteit maakt op verschillende manieren deel uit van oorlogen en militaire conflicten; oorlog en de alledaagse aanwezigheid van (militair) geweld oefenen in-

Een Duitse soldaat in gesprek met een Nederlandse vrouw, Amsterdam, mei 1940.

vloed uit op de ontmoetingen tussen militairen en burgerbevolking, tot aan het beleven van intieme relaties toe.

Seksualiteit neemt in oorlogstijd alle mogelijke verschijningsvormen aan. Zowel seksuele contacten tussen leden van de conflictpartijen die met wederzijdse toestemming plaatsvonden als contacten die afgedwongen werden, maken er deel van uit: romantische liefdesrelaties, geslachtsgemeenschap tussen twee of meer personen, seksuele ruilhandel, door het leger georganiseerde en gereguleerde prostitutie, gedwongen naaktheid, mutilatie, gedwongen zwangerschap of abortus, verkrachting of groepsverkrachting. Hoewel onderzoekers eerst alleen gewelddadige seksualiteit belichtten, onderwerpen zij tegenwoordig alle vormen van seksualiteit aan onderzoek.⁴

In tijden van oorlog is (de retoriek van) het collectief een belangrijk referentiekader voor seksualiteit. Sinds de jaren negentig worden de culturele implicaties die seksualiteit in oorlo-

gen bevat in toenemende mate onderzocht. Daarbij gaat het onderzoekers om de vraag hoe seksualiteit of seksueel oorlogsgeweld werd gerepresenteerd. Seksueel geweld was in vele oorlogen en conflicten een component in het arsenaal van de oorlogspropaganda dat werd ingezet om de 'eigen mannelijkheid' te propageren of de vijandelijke partij neer te zetten als seksueel onverzadigbaar en dus barbaars. Wanneer vooral de propagandistische inzet van seksualiteit wordt onderzocht, worden dikwijls de gevolgen van seksueel oorlogsgeweld voor de

de actoren die zich in de praktijk seksuele vormen toe-eigenen.

Historische actoren maken voortdurend keuzes. Ook de manier waarop zij seksueel handelen, komt voort uit keuzes. Zij richten zich in hun individuele leefwijze, houding en gedrag niet zozeer naar de orde van een samenleving als geheel, maar oriënteren zich eerder op hun directe omgeving. In de toe-eigening van structuren tonen actoren eigenzinnigheid. De *Alltagsgeschichte* heeft laten zien dat actoren niet alleen maar van *agency* zijn voorzien, maar

De inrichting van bordelen voor de soldaten maakte deel uit van de militaire welzijnzorg. Aan de hand van een bordeelkaart mocht een soldaat een bordeel binnentreden – in dit geval het bordeel in Zandvoort (1944). Op de kaart wordt ook de verplichtte venerische controle voor en na het bordeelbezoek aangemaakt.

neel uit.⁸ De oorlog hield voor hen een vrij rustig leven in, althans in de eerste jaren. Dat de invulling van het dagelijkse leven belangrijker werd dan de frontlinie-ervaring laat onverlet dat de soldaten nog steeds leden van een bezettingsleger waren en een bestaan leidden als bezetters.

Het relatief vreedzame verblijf van deze soldaten drukte een stempel op de bezetting. Seksualiteit, als symbool, maar ook in de vorm van seksuele contacten, nam een belangrijke plaats in. Dat het seksuele met de officiële bezettingsopdracht verweven was, zowel in het reële dagelijks leven als in de ideeën over de bezetting, laat het volgende fictionele verhaal zien. Het is geschreven door een gewone soldaat in het kader van een schrijf-, teken- en fotowedstrijd. Deze wedstrijd werd in de zomer van 1941 door de opperbevelhebber van de Wehrmacht georganiseerd als onderdeel van de vrijetijdsbesteding van de in Nederland gelegerde soldaten. Onder de kernspreuk *Der Soldat in Holland* mochten militairen bijdragen indienen over onderwerpen zoals 'soldaten in hun vrije tijd', 'soldaten met Nederlanders' en 'land en lui'. Hiervan werd een selectie gepubliceerd.⁹

Seksualiteit was een belangrijk onderdeel van de bijdragen in dit boekje. Vier van de negen verhaaltjes in deze kleine publicatie gaan daarover. Twee daarvan handelen over misverstanden uit het dagelijks leven van de militairen in Nederland met een seksuele connotatie, de andere twee zijn liefdesverhalen waarin romances met Nederlandse vrouwen worden verbeeld.¹⁰ Bij een van deze verhalen, van 'een matroos' over Huibje Buys wil ik iets langer stilstaan. Huibje is een jong vissersmeisje dat treurt om haar vriendje Jan, die in de meidagen van '40 tijdens een zegevierende Duitse aanval is omgekomen. Huibjes vader leert daarop de Duitsers haten en is voortaan verbitterd. Ook Huibje heeft, althans vooralsnog, weinig begrip voor de aanwezigheid van de bezetters in Nederland. Maar tijdens een Engelse aanval worden zij en haar vader door Duitse matrozen gered. Vader pleegt omwille van deze smaad onmiddellijk zelfmoord; bij de Duitsers wil hij niet horen, liever voegt hij zich bij de andere slachtoffers op de bodem van de Noordzee. Tegelijkertijd laat hij Huibje daarmee in de steek.

Huibje wordt echter, zonder er zich op dat moment al bewust van te zijn, ogenblikkelijk verliefd op een van haar redders. En er is geen ontkomen aan: "*was ein deutscher Seemann mal im Arm hat, hält er fest.*"¹¹ Na de redding op zee wacht Huibje, met haar Volendamse kapje, voortaan dag in, dag uit stiekem en vol verlangen bij de dijk op de boot van haar matroos. De tijd gaat voorbij... tot het ook langzaam tot Huibje doordringt:

*"In Huibjes kleinem Herzen aber blüht die Liebe und sie weiss, dass diese Männer, alle seine Kameraden, ja so anders sind, als sie es sagen im Dorfe, dass sie ihnen nicht an Land und Leben wollen, sondern um viel mehr kämpfen, als sie je alle verstehen können oder wollen."*¹²

Het happy end verschijnt in de gedaante van de

natie, de gemeenschap of het cultuurgebied benadrukt en gaat het niet zozeer om de individuen. Vrouwen worden in het onderzoek dan ook niet als individuele personen gezien, maar als symbolen voor het collectief. Mannen blijven in deze focus op de functie van de representatie vaak als de eigenlijke actoren verschijnen.⁵

Het is moeilijk om de betekenissen en culturele implicaties van de representaties van seksualiteit in conflictgebieden te ontrafelen zonder deze zelf te bevestigen. Het bestuderen van de situaties zelf, wat er echt gebeurt in *sexual encounters* tussen leden van de conflictpartijen, kan deze bevestiging voorkomen. Daarmee wordt het belangrijk om ook in te zoomen op de gebeurtenissen zelf. Hoe hangen de representaties van seksualiteit en de culturele implicaties uiteindelijk samen met de handelende actoren? Onze kennis over hoe seksualiteit en seksueel handelen door de aanwezigheid van bezettingsregimes wordt veranderd en in hoeverre er transfers van ideeën over seksualiteit in het dagelijkse leven plaatsvinden, is tot nu toe nog rudimentair. Bestudering van concrete handelingen is nodig om inzicht te verkrijgen in attitudes van de actoren, bijvoorbeeld bij een seksuele (geweld)daad zelf. Het zijn namelijk

deze ook redelijk eigenwijs invullen – eigenzinnig, met zin voor het eigene/zichzelf. Houding of handelwijze van burgers kunnen dan zowel strijdig zijn als overlappen met wat de machthebbers van een regime proberen te bepalen.⁶ Dat geldt ook voor soldaten.

Sinds de militaire geschiedenis ook aandacht aan 'de kleine man/vrouw' besteedt, zijn soldaten onderwerp van historisch onderzoek geworden. Hierbij worden hun daden, vergrijpen, handelingen, motieven en referentiekaders onderzocht. Wehrmachtsoldaten komen tegenwoordig in beeld als autonoom handelende actoren, die ideologisch geïndoctrineerd waren, maar ook bewust handelden en eigen doelen najaagden. In directe face-to-facesituaties hebben zij vermoord, gefolterd, verkracht, maar zijn zij ook verliefd geworden en hebben zij bemind. De focus op het individu zegt veel over de betekenis van seksuele handelingen voor de bezettingen.⁷

Huibje Buys en haar matroos

Hoewel er in Nederland in vergelijking met andere bezette gebieden weinig militairen waren gelegerd, maakten soldaten van de Wehrmacht toch de grootste groep van het bezettingsperso-

romantische liefde, die de protagonisten noodzakelijk en onontkoombaar overkwam en de oorlog trotseerde: *“Es scheint um mehr zu gehen, als sie begreifen können. Und da alles so kommen musste, reicht sie ihren Mund.”*¹³ Deze liefde belooft een gezamenlijke toekomst voor deze twee mensen én voor de twee landen. De auteur spreekt een ingebeelde en sceptische lezer direct toe, om met behulp van een metafoor zijn punt te maken:

*“Wenn aber einer denkt, solches könne nicht gewesen sein, so soll er sich einmal ansehen, was ein paar deutsche Matrosen aus einem alten Fischerboot, welches die anderen längst aufgegeben und als Wrack liegen liessen, gemacht haben. [...] Und mit dem werden einmal ein holländisches Fischermädchen und ein deutscher Matrose über das Diep fahren – Später, später – denn jetzt dröhnt noch die grosse Orgel des Krieges über ihnen allen – bis einmal das Singen, das helle Singen anheben wird, ein Singen über zwei Herzen und – vielleicht auch über zwei Völker – später, später.”*¹⁴

Deze liefdesrelatie verbeeldt door de folkloristische representatie ervan de relatie tussen de twee landen als hiërarchisch. Duitsland verschijnt in de gedaante van technisch-modern uitgeruste matrozen die een ouwe schuit weer zeewaardig maken, terwijl de Nederlanders (net als de Engelsen) dat schuitje hadden laten liggen. Dat de Duitsers niet alleen op het gebied van de scheepvaart de Nederlanders aftroeven, maar ook op dat van de liefde, bewijst het feit dat de matroos uiteindelijk na de oorlog met zijn vissersmeisje zee kiest.

Liefde en oorlog zijn in dit verhaal geen gescheiden fenomenen; krijgsdoelen gaan hier gepaard met fantasieën uit het dagelijks leven. Voor de soldaat/auteur gaat de territoriale bezetting gepaard met de seksuele verovering van de harten van het vrouwelijke deel van de bevolking. Terwijl zijn opperbevelhebber in hetzelfde boek de opdracht van de Duitse Wehrmacht in Nederland propagandistisch verwoordde als: *“Duitse militairen van alle legerafdelingen zijn altijd vastbesloten en bereid om de Engelsman het binnendringen in Nederland te beletten”*¹⁵, werkt ook het motief van de heteroseksuele romantische liefdesrelatie tussen de Nederlandse vrouw en de Duitse bezetter als metafoor voor die opdracht. Het gaat in de bijdrage van Huibje Buys zelfs verder dan de officiële opdracht, door een prachtige toekomst te verbeelden waarin de toekomstige, seksegeconnoteerde koppeling van beide landen besloten ligt.

Deze schrijvende soldaat heeft de officiële opdracht eigenwijs geïnterpreteerd. Maar zijn *völkische* fantasieën moeten ook gezien worden in de context van de Duitse bezettingen en de nationaalsocialistische (ruimtelijke) ordening. De Nederlandse bevolking werd binnen de nationaalsocialistische ‘rassenhiërarchie’ een ‘geprivilegieerde’ plaats toebedeeld als ‘bloedverwant’ en ‘Germaans volk’. Dat heeft ook betekenis voor de inschatting van de rol van seksualiteit tijdens de bezetting. Voor de nationaalsocialisten was seksualiteit een significant in-

strument om de politieke doelen te bereiken; in die zin was hun invulling van seksualiteit gekoppeld aan voorstellingen van ‘ruimte’ en ‘ras’.¹⁶ Seksualiteit was dan ook sterk verbonden met ‘rasverbetering’, bevolkingspolitiek, de zoektocht naar het ‘eigen bloed’ en de regulering van migratie. In deze ‘nieuwe orde’ kreeg Nederland met een burgerlijk in plaats van een – altijd voorlopig – militair bestuur, een bezettingsstatus die om diepgaande veranderingen ‘vroeg’.

Ook al wordt met het soldatenverhaal gesuggereerd dat er alleen maar liefdesrelaties tussen Duitse bezetters en Nederlandse vrouwen plaatsvonden, kan dit sterke liefdesnarratief niet als een soort parabel voor alle seksuele contacten binnen de bezettingscontext worden gezien. Toch is het, gegeven de plaats van Nederland in de nationaalsocialistische plannen, niet vreemd dat de soldaat voor een narratief van toenadering koos om de relatie met een Nederlandse vrouw te beschrijven. Als het gaat om de perceptie van de bezetting van ‘onderop’ zijn ook nog andere referentiekaders van soldaten in Nederland opmerkenswaardig.

Nederland vanuit het perspectief van bezettende soldaten

*“Beste kameraden! Tijdens jullie tochten en marsen zullen jullie vele landen en volkeren leren kennen. Houdt oren en ogen open, want zulke reizen zullen jullie later niet meer gaan doen. Vergelijk alles wat jullie horen en zien met je Heimat en je vaderland, want juist dan gaan jullie van je Heimat en vaderland houden”*¹⁷, luidde het in een brief die uit een nationaalsocialistische groep vanuit het thuisfront naar de troepen gestuurd werd. De Wehrmacht en de nationaalsocialisten gebruikten de verbinding tussen militaire verovering, bezetting en reiservaring als interpretatiekader.

Deze topos werd niet alleen voor Nederland, maar ook voor de andere doelwitten in Europa gebruikt. Europa lag aan de voeten van de soldaten. Dat zij in de meeste gebieden verschroeiende aarde achterlieten, wende snel. Met vlotte bereidheid namen vrijwel alle soldaten die ermee in aanraking kwamen, deel aan de wrede heden, veelal in het Oosten, ondanks hun zeer heterogene individuele interpretaties van deze oorlog.¹⁸ De topos van de reis veroorzaakt in het huidige soldatenonderzoek onbehagen, omdat vele soldaten na de oorlog hun frontieravonturen in reïstermen bagatelliseerden. Niettemin was de reis al in de oorlog zelf een wijdverbreid topos die aan de soldaten door de Wehrmacht als interpretatiekader werd aangeboden. Stampen met laarzen en marcheren door de straten van een vreemde stad ging samen met het fotograferen van ‘inheemse’ mensen en landschappen, het proeven van ‘exotische gerechten’ en het bezoeken van musea.¹⁹

Dat was ook in Nederland het geval. In het eerste jaar van de bezetting gaf de Wehrmacht in Nederland onder andere een reisgids uit over Holland die aan de soldaten werd uitgereikt. Daarin werden bijvoorbeeld een bezoek aan de

kaasmarkt, het Rembrandthuis, diverse katedralen, hofjes en tulpenvelden en aan Marken en Volendam aanbevolen. In deze reisgids en in andere literatuur die aan de soldaten verstrekt werd, werd vooral een *völkisch* plaatje van Nederland geschetst. Nederland werd daarin als een prototype van ‘Germaans volkseigen’ aan de kant van de Duitsers geplaatst, ook al is af en toe de waarschuwing te zien dat Nederland in sommige opzichten te dicht bij ‘het Westen’ stond. Gegeven de nadruk op folklore is het dus ook niet verwonderlijk dat de soldaten zelf in hun ervaringen met Nederlandse vrouwen, bijvoorbeeld in het verhaal over Huibje Buys, aan beelden van een meisje uit het volk refereerden.²⁰

In het voorwoord van de reisgids werd bevestigd dat, anders dan in andere reisgidsen, geen tips over hotels en overnachting werden gegeven. Dat kwam omdat de doelgroep in principe in kazernes werd ondergebracht. Als

Bron: Ic (Wehrbetreuung), i.A. des Luftgaukommandos Holland, Zwischen Ems und Schelde, Amsterdam, ws. 1942.

Ook de Duitse soldaten die bij de luchtmacht waren, konden hun teksten, schilderijen, foto's en beeldhouwkunsten over 'Standort Holland' inzenden voor publicatie, zoals deze door een soldaat ingezonden buste.

het niet anders kon, werden soldaten ook in de huizen van Nederlanders ingekwartierd. Zo kwamen zij heel dicht bij de bevolking en raakten zij lokaal vaak goed geïntegreerd in de bezette samenleving. Hoewel het hierbij gaat om een militaire noodzakelijkheid, blijft toch de vraag naar de sociale praktijk tussen bezetter en bezette. Die wijst uit dat in de bezettingsreali- >>

teit geen sprake was van twee homogene, statische partijen. De bezettingsrealiteit had door het eigenwijze handelen van de actoren een veel gemengder karakter. Bovendien stonden mensen met elkaar in interactie; onderscheid werd niet per se gecreëerd op basis van de functie van de bezetting maar ook door middel van sekse of door een rekbaar volksbegrip.

Welke (seksuele) relaties in het ‘Derde Rijk’ wel of niet werden tegengegaan, toegestaan of juist gestimuleerd, was afhankelijk van of de

wilden sluiten. Wanneer een stel wilde trouwen, moest het niet alleen bloedonderzoek doen en een stamboom laten zien, maar ook aantonen actief lid te willen zijn van de *Volksgemeinschaft*. Ook de kinderen uit deze relaties trokken de aandacht. Voor bezettingsinstanties ging het om de vraag of bepaalde kinderen een ‘zegen’ voor de *Volksgemeinschaft* konden zijn of een potentiële ‘bedreiging’ waren.

Volksgemeinschaft was evenmin als andere concepten van gemeenschap een begrip dat alleen van boven geïntroduceerd werd. Individuen identificeerden zich met het concept; het werd individueel toegeëigend. *Volksgemeinschaft* was hét leidmotief in Duitsland tijdens het interbellum en de Tweede Wereldoorlog. Het wist talrijke Duitsers aan de gemeenschap te binden door samenhang en sociale verbeteringen voor de ‘kleine man/vrouw’ op te roepen en was tegelijkertijd een middel om verschillen tussen groepen te markeren. Ook dit hield een export van dit referentiekader naar de bezette landen in.

De *Volksgemeinschaft* machtigde zijn leden impliciet tot het gebruik van fysiek geweld. Individuen konden zich bevoordelen door bijvoorbeeld te verklikken of fysiek geweld tegen buitenstanders te plegen. In deze vorm van toe-eigening van macht konden de *Volksgenossen* en *Volksgenossinnen* zich als soeverein onsceneren en werd de binding aan de gemeenschap versterkt.²³ Deze praktijk stopte uiteraard niet bij de grenzen van het Rijk. In de bezette gebieden maakten soldaten bovendien deel uit van een bezettingsmacht en hadden zij vaak een wapen bij zich.

Dat maakt ook het volgende voorbeeld duidelijk. Toen in februari 1944 twee Duitse soldaten aan twee Nederlandse medewerkers van een bewakingsdienst vroegen waar in de buurt een ‘publieke vrouw’ te vinden was en deze, nadat haar huis was gevonden, de deur niet open deed, schatte een van de Nederlanders de band met de twee soldaten verkeerd in. Hij dacht dat hij en de soldaten kameraden waren geworden, omdat ze gezamenlijk naar de prostitutie waren toegelopen: “De verhouding tussen deze Wehrmachtsoldaten en ons was [hierdoor, L.F.] zeer kameraadschappelijk geworden”²⁴. Hij veroorloofde zich hierdoor om een grapje te maken. Maar deze *male bonding* bleek fragiel. Toen één van de soldaten daarbij het gevoel kreeg uitgelachen te worden, sloeg de stemming om:

“Een van de Wehrmachtsoldaten kwam met een pistool in de hand naar ons toe en vroeg of dat om te lachen was, waarop ik antwoordde, dat het helemaal niet om te lachen was. De Wehrmachtsoldaat gaf mij herhaaldelijk het bevel om te zeggen dat het niet om te lachen was en richtte daarbij steeds het pistool op mijn borst. [...] Toen ik achterom keek, zag ik dat hij nog steeds het pistool op ons richtte en dachten wij dat elk moment een kogel in onze rug te verwachten was.”²⁵

Dit voorbeeld laat goed zien hoe gegeven de bezettingsstructuur pas door handelingen een

mentale situatie ontstaat van ‘heerser’ tegenover ‘onderdaan’. Hoewel aanvankelijk een gevoel van gelijkwaardigheid heerste, kon dit heel snel en met behulp van een wapen omslaan en werd de ongelijke machtspositie zichtbaar. Macht werd daarbij kennelijk niet voortdurend en bij voorbaat opgelegd, maar kwam in de sociale handelingspraktijk tot stand, telkens opnieuw.²⁶

De topos van de reis, de binding aan de *Volksgemeinschaft* en de mogelijkheid tot gebruik van (gewapend) geweld structureerden voor de soldaten het verblijf in Nederland en beïnvloedden de seksuele ondervinding tijdens de bezetting. Niet alleen de bijzondere bezettingscontext van het ‘Rijkscommissariaat’ waarin de veronderstelde stamverwantschap tussen Duitsers en Nederlanders de regels voor seksueel contact bepaalden deed ertoe. Ook de genoemde referentiekaders hebben een effect gehad op percepties en kansen van het individu betreffende zijn ervaring van seksualiteit en op de opvatting over welke seksualiteit gepast of geoorloofd was.

Soldaatzijn in het ‘Rijkscommissariaat Nederland’ en een seksueel leven leiden

Het seksuele leven van de Duitse bezetter in het ‘Rijkscommissariaat’ is nog niet eerder onderwerp van onderzoek geweest. De eenzijdige blik op de jacht op ‘moffenmeiden’ onmiddellijk na de bevrijding verwijst echter nadrukkelijk naar het bestaan van seksueel actieve soldaten. De naoorlogse excessen tegen ‘moffenmeiden’ laten tevens zien dat deze seksualiteit niet in het luchtledige plaatsvond, maar onderwerp was van culturele onderhandeling. Na de bevrijding kwam de rekening: het kaalscheren van vrouwen die met Duitsers omgingen, is onherroepelijk in het collectieve geheugen van de Nederlanders ingebrand. Dit soort bestraffing was vooral zo heftig omdat vrouwen, “door een Duitse militair te kiezen boven een Nederlandse man [...] hun nationale plicht [verzaakten]”, aldus de verklaring van historica Monika Diederichs.²⁷

Voor hun betrekkingen met de vijand, zij het om liefde, voor geld, uit zucht naar avontuur, om de seksuele ervaring of om welke redenen dan ook, werden vele vrouwen gestraft met een levenslange excommunicatie uit de (herinnerings)gemeenschap. Deze vrouwen hebben de respectabiliteit van hun seksualiteit steevast benadrukt en hun contacten, vaak achteraf, binnen het veld van de romantische liefde gelokaliseerd (“Liefde is internationaal”; “Waar de liefde heen gaat blijft ze hangen”).²⁸ Dat laat zien hoezeer zij na de bezettingstijd probeerden hun handelingen te bagatelliseren en aanvaardbaar te maken. Het laat ook zien hoe belangrijk het voor hen was om een zinvolle interpretatie van het eigen handelen te vinden – een interpretatie waarmee ze zichzelf weer binnen het discours over seksualiteit en zedelijkheid konden plaatsen.²⁹ Door hun handelen (achteraf) als privéaangelegenheid weer te geven, beves-

R. Kok en E. Somers, *V=Victorie. Oorlogsaffiches 1940-1945*, Zwolle, 2003

In oktober 1941 werd een wedstrijd onder de soldaten gehouden, georganiseerd door de militaire welzijnszorg van de Wehrmacht.

partners al dan niet bij de *Volksgemeinschaft* hoorden. Voor leden van de *Volksgemeinschaft* werd ideologisch gewenste seksualiteit omwille van de reproductie van het ‘Arische ras’ in het nationaalsocialisme juist gestimuleerd en beloofd met diverse voordelen van de moderne verzorgingsstaat, zoals kinderbijslag en *Ehestandsdarlehen*.²¹ Daarentegen werd ongewenste seksualiteit brutaal tegengegaan. Dat had ook een uitwerking op de Duitse bezettingen.

De uitbreidingen van het Rijk brachten naast de politiek van uitsluiting ook een politiek van insluiting met zich mee, want de mythe van de dreigende ondergang van het ‘Arische ras’ maakte het tot een belangrijke opdracht om geen druppel van het ‘goede bloed’ te verliezen.²² In Nederland speelden deze definities bijvoorbeeld een rol wanneer een Duitse soldaat en een Nederlandse vrouw een huwelijk

tigden de vrouwen zelf echter de heersende constructie van 'oorlog', als iets waar vrouwen en liefde buiten stonden. Over hun positie tijdens de bezetting zelf en hun individueel, actief en misschien eigenwijs handelen, zegt dit naoorlogs discours daardoor weinig. En het zegt ook niets over de soldaat.

Wat kunnen we te weten komen over het seksuele handelen van Wehrmachtsoldaten in Nederland? Gegeven de verbeelde stamverwantschap en de daarbij behorende bezetting in de

ven'. Meestal is het in deze gevallen moeilijk om de daders te vinden. [...] Bij verkrachting is het verloop van de daden bijna altijd hetzelfde: men belt aan bij de deur van een huis, legt uit in verband met luchtbescherming langs te komen, draait alle lichten uit en dwingt – meestal met behulp van een pistool – jonge meisjes of vrouwen tot geslachtsgemeenschap. [...] Als aan deze misdaden, die voorlopig nog door de Nederlanders als uitzonderingen worden beschouwd, niet gauw een einde wordt gemaakt,

tweeslachtig beleid met betrekking tot de seksualiteit van soldaten: aan de ene kant werd de 'seksuele drift' van mannen als een onomstotelijk en inzetbaar gegeven gezien. De autoriteiten waren ervan overtuigd dat soldaten die seksueel bevredigd waren, tot hogere prestaties konden komen. Aan de andere kant was men bang dat seksualiteit en vooral seksuele geweldpleging contraproductief zouden zijn voor de discipline. Officieel was verkrachting overal verboden, maar of een straf, die aan een soldaat voor een seksueel gewelddelict werd uitgedeeld, hoog of laag was of überhaupt werd voltrokken, was erg afhankelijk van de bezettingscontext waarin het delict plaatsvond en van de 'raciale betrouwbaarheid' van zowel de dader als het slachtoffer.³¹

Voor de veronderstelling dat in Nederland vrijwillige seksuele omgang en geslachtsgemeenschap gestimuleerd werd, spreekt het feit dat Nederlandse vrouwen aangemoedigd werden om mee naar de film te gaan, bijvoorbeeld in de Wehrmachtbioscopen, en Nederlandse mannen niet. De Wehrmacht stimuleerde dus contacten met de burgerbevolking, afhankelijk van sekse en aard van het contact. Er moest in Nederland veel vrije tijd worden ingevuld; aan vermaak werd dan ook actief gewerkt door een uitgebreid programma van de militaire welzijnzorg. De contacten met de burgerbevolking kwamen vooral op vrije momenten tot stand. Het was ook op die ogenblikken dat de meeste *sexual encounters* plaatsvonden.

Daarom was de legerleiding ook bang voor uit de hand lopende vrijwillige contacten en juist dat toont aan dat het handelen van de actoren wel degelijk van belang was voor de legerleiding. In de praktijk leverden deze relaties immers vaak problemen op. 's Avonds, wanneer de spertijd inging, waren in het straatbeeld vechtpartijen tussen soldaat en burger niet zeldzaam. De Nederlandse politie had in principe na spertijd het gezag om op straat de orde te handhaven, maar soldaten die met vrouwen onderweg waren, trokken zich er vaak niets van aan. Hoewel ze van de regeling op de hoogte waren, klonk vaker door de straten: "zolang wij hier zijn, zijn wij de baas".³² Om die reden wantrouwde de legerleiding ook de vrijwillige contacten en richtte zij hygiënisch gecontroleerde bordelen in. Op die manier hoopten zij deze relaties te beperken en de soldaten van andere seksuele voldoening te voorzien. Zo wilde men tegelijkertijd de verspreiding van geslachtsziektes voorkomen, want ook in het bezette Nederland, waar de contacten met 'Germaanse' vrouwen werden toegestaan, werden vrouwen als de voornaamste 'besmettingsbron' gezien.

Besluit

Het Duitse leger maakte tijdens de Tweede Wereldoorlog in alle bezette landen gebruik van seksualiteit om de politieke doelen te bereiken. In Nederland probeerde de Wehrmacht gegeven de veronderstelde stamverwantschap een beleid toe te passen dat geen afschrikking van seksualiteit beoogde, maar een beperkte en we-

Duitse soldaten rusten uit op een terras na hun doortocht in Breda, 15 mei 1940.

vorm van een (burgerlijk) Rijkscommissariaat, is het van belang allereerst vast te stellen dat de Wehrmacht verkrachtingen van Nederlanders streng zou hebben moeten vervolgen. Deze zouden immers disfunctioneel geweest zijn, omdat de ene conflictpartner, met name Duitsland, plannen had om de andere partij nauw aan zich te binden. In de tweede plaats zouden soldaten juist moeten zijn aangemoedigd om vooral *sexual encounters* met Nederlandse vrouwen aan te gaan die wederzijds, vrijwillig, op reproductie en dus op de toekomst gericht waren.

Dat deze theoretische veronderstellingen niet met de realiteit overeenstemmen, laten de volgende voorbeelden zien, waarin eigen interpretaties en toe-eigeningen van seksualiteit een rol speelden waar ook de Wehrmacht rekening mee moest houden. Op het eerste gezicht lijkt de volgende uitspraak van een plaatselijke commandant van de Wehrmacht deze interpretatie van ontmoediging van seksueel geweld te bevestigen:

"Op drie verschijnselen van bedenkelijke aard, die in de laatste tijd vermeerdert optreden, wordt in het bijzonder gewezen: betaling met vals geld, verkrachting en 'zaklampendie-

dan wordt de reputatie van de Duitse Wehrmacht ernstig bedreigd."³⁰

Hoewel de verkrachtingen voor de reputatie van de Wehrmacht als niet bevorderlijk werden gezien, verschijnen deze in het citaat toch maar als één delict tussen twee 'andere' kleine criminële vergrijpen. Verkrachtingen blijken niet meer dan de andere delicten de reputatie te beschadigen of juist vanwege het seksuele karakter de aandacht (op seksualiteit als symbool) te vestigen.

Wat dit voorbeeld ook laat zien, is dat er wel degelijk verkracht werd door soldaten en dat deze hiervoor op hun militaire functies ("luchtbescherming") terug konden grijpen. Tot de individuele actor is dus het idee van disfunctionaliteit van seksueel geweld niet doorgedrongen. Dit betekent ofwel dat de Wehrmacht (nog) niet genoeg gepropageerd had dat de verkrachting van Nederlandse vrouwen misplaatst en verboden was, ofwel dat de soldaten zich desondanks vrij voelden om te verkrachten.

De legerleiding, plaatselijke commandanten, militaire artsen en andere leden van de Wehrmacht voerden in alle bezette landen een

lomschreven toenadering tussen soldaten en Nederlandse vrouwen. Het is echter niet alleen deze regulering van seksualiteit die de rol van seksualiteit tijdens de bezetting bepaalde. Het verhaal van Huibje Buys, waarin een Duitse soldaat zich de Nederlandse vrouw als toekomstig partner voorstelt, laat zien dat de individuele seksualiteit nogal eigenwijs invulden. In zijn interpretatie van de bezettingsopdracht werd deze uitgebreid met de verbeelding van een liefdesrelatie die naar de toekomst verwees. Liefdevolle seksualiteit met 'de vrouwen van de vijand' wordt daarbij verbeeld als een 'romantische verovering' door van haar een *ambivalent other* te maken.

Door aandacht te besteden aan seksualiteit in de praktijk van de bezetting, wordt zicht gegeven op een eigenwijze invulling ervan door individuen die dwars door het beeld lopen en kan de plaats die seksualiteit in de bezetting inneemt worden begrepen. Hoewel seksualiteit met 'Germaanse' en politiek betrouwbare vrouwen in Nederland werd aangemoedigd in het teken van de reproductie, veroorzaakten de relaties in de praktijk problemen: bijvoorbeeld door 'ongedisciplineerde vertoningen' in het straatbeeld wanneer Duitse soldaten samen met Nederlandse vrouwen te zien waren. Om seksuele contacten gecontroleerd te laten plaatsvinden, richtte de Wehrmacht vervolgens bordelen in.

Juist deze verbinding van dagelijks leven en seksualiteit is een vruchtbaar veld voor onderzoek. Daaruit blijkt immers dat seksualiteit een belangrijk onderdeel van het leven van alledag is geweest. Eigen aan de bezetting van Nederland was dat het dagelijks leven juist veel ruimte innam omdat het verblijf van de soldaten relatief vreedzaam was. Het onderzoeken van seksualiteit in oorlogen, ook wanneer niet bij voorbaat verwacht wordt dat het hierbij om een heel brute variant of een oorlogsstrategie gaat, verdient ten slotte onze inzichten in de wijze waarop bezettingen werken. ///

Noten:

- Bijvoorbeeld in A. Timm, 'Sex with a Purpose: Prostitution, Venereal Disease and Militarized Masculinity in the Third Reich', in: *Journal of History of Sexuality*, 11 (2002), 2, pp. 223-255; Insa Meinen, *Wehrmacht und Prostitution im besetzten Frankreich*. Bremen, 2002 en Birgit Beck, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt. Sexualverbrechen vor deutschen Militärgerichten 1939-1945*. Paderborn, 2004.
- Aandacht aan seksualiteit 'van onderuit' tijdens het nationaal-socialisme en de *sexual agency* van prostituees besteedt ook de microstudie van Victoria Harris, *Selling Sex in the Reich. Prostitutes in German Society, 1914-1945*. Oxford, 2010. Voor een historisch overzicht van de ontwikkelingen op dit vlak, zie E.R. Dickinson en R.F. Wetzell, 'The Historiography of Sexuality in Modern Germany', in: *German History*, 23 (2005), 3, pp. 291-305.
- Voor de postkoloniale ommezwaai in het onderzoek naar seksualiteit, zie onder andere Ann Laura Stoler, *Race and the Education of Desire. Foucault's History of Sexuality and the Colonial Order of Things*. Durham en Londen, 1995.
- Elizabeth Heineman, *Sexual Violence in Conflict Zones: From the Ancient World to the Era of Human Rights*. Philadelphia, 2011. Voor een synthetische benadering, zie Dagmar Herzog, *Brutality and Desire. War and Sexuality in Europe's Twentieth Century*. New York, 2009.
- Tijdens de Tweede Wereldoorlog waarschuwde bijvoorbeeld de nationaalsocialistische propaganda intensief voor een 'mas-saal verkrachtende Rus'. Over de functie van seksueel oorlogsgeweld: B. Beck-Heppner, 'Gender Specific Crimes in Wars of the Modern Age', in: H.-H. Kortüm, *Transcultural Wars from the Middle Ages to the 21st Century*. Berlin, 2006, pp. 165-182 en R.

- Stanley en A. Feth, 'Die Repräsentation von sexualisierter und Gender-Gewalt im Krieg. Geschlechterordnung und Militärgewalt', in: S. Krassmann en J. Martschukat, *Rationalitäten der Gewalt. Staatliche Neuordnungen vom 19. bis zum 21. Jahrhundert*. Bielefeld, 2007, pp. 137-161. Algemeener over de symbolische rol van vrouwen en vrouwelijkheid in gemeenschappen: Nira Yuval-Davis, *Gender & Nation*. Londen, 1997.
- Alf Lüdtke, *Eigen-Sinn. Fabrikalltag, Arbeitererfahrung und Politik vom Kaiserreich bis in den Faschismus*. Hamburg, 1993.
 - Pas recent werd een eerste studie gepubliceerd over seksualiteit aan het Oostfront waarin rekening werd gehouden met de seksuele inbreng van Duitse soldaten: Regina Mühlhäuser, *Eroberungen. Sexuelle Gewalttaten und intime Beziehungen deutscher Soldaten in der Sowjetunion 1941-1945*. Hamburg, 2010. Voor de nieuwe militaire geschiedenis: T. Kühne en B. Ziemann, 'Militärgeschichte in der Erweiterung. Konjunkturen, Interpretationen, Konzepte', in: *Zeithistorische Forschungen/Studien in Contemporary History*. Online-uitgave 1, 2005. Met betrekking tot de Wereldoorlogen: Karen Hagemann en Stefanie Schüler-Springorum, *Home/Front: The Military, War and Gender in Twentieth-Century Germany*. Oxford, 2002. Ontwikkelingen in het dadersonderzoek: Gerhard Paul, *Die Täter der Shoah. Fanatische Nationalsozialisten oder ganz normale Deutsche?* Göttingen, 2002.
 - De Wehrmacht in Nederland is tot nu toe min of meer een open plek in de historiografie gebleven, wat te maken heeft met de ontwikkelingen in de Holocauststudies, die Wehrmacht en gewone soldaten pas laat als onderdeel van het nationaalsocialistische regime ontdekten. Toen de Wehrmacht eenmaal wél werd onderworpen aan dadersonderzoek, begon een researchgolf met betrekking tot het Oostfront. Onderzoek naar het Westen bleef vooralsnog achter. Zie ook: J. Foray, 'The "Clean" Wehrmacht in the German-occupied Netherlands, 1940-45', in: *Journal of Contemporary History*, 45 (2010), 4, pp. 768-787.
 - Theo van Zeska en Ferdinand Schlüter (i.o.v. Wehrmachtbefehlshaber i.d. Nederlanden), *Der deutsche Soldat erlebt Holland*. Den Haag, 1941.
 - Beide misverstanden hebben met taal te maken: in het ene geval kent de vertellende soldaat het Nederlandse woord voor 'beha' niet als hij in een winkel er een wil kopen voor zijn echtgenote in Duitsland en moet hij met handen en voeten uitleggen wat hij wil kopen. In het andere geval probeert een soldaat bij een inkwartiering in een huis van Nederlanders duidelijk te maken dat hij een bed wil krijgen binnenin het huis en geen strobed in de schuur, maar de vrouw die hier woont, begrijpt dat hij met haar naar bed wil.
 - v. Rabeur-Paschwitz, 'Huibje Buys und ihr Matrose', in: T. van Zeska en F. Schlüter (i.o.v. Wehrmachtbefehlshaber i.d. Nederlanden), *Der deutsche Soldat erlebt Holland*. Den Haag, 1941, pp. 7-12. (hier p. 9). Vertaling L.F.: "[W]at een Duitse zeeman eenmaal in zijn armen houdt, houdt hij vast." Het motief van de romantische liefdesrelatie tussen een Duitse soldaat en een Nederlandse vrouw komt wel vaker voor in deze publicatie (en in andere door de Wehrmacht uitgegeven boeken).
 - Vertaling L.F.: "In Huibjes hartje bloeit de liefde en weet zij, dat deze mannen [...] niet land en leven willen bedreigen maar voor zoveel meer vechten dan de dorpelingen ooit zullen of willen begrijpen." Rabeur-Paschwitz, 'Huibje Buys...', pp. 7-12. (hier p. 11). Het motief van de romantische liefdesrelatie tussen een Duitse soldaat en een Nederlandse vrouw komt vaker voor in andere door de Wehrmacht uitgegeven boeken.
 - Vertaling L.F.: "Het lijkt om meer te gaan, dan zij begrijpen kunnen. En omdat het zo komen moest, geeft ze haar mond." Rabeur-Paschwitz, 'Huibje Buys...', pp. 7-12. (hier p. 11).
 - Vertaling L.F.: "Maar als iemand gelooft dat het zoiets niet geweest zou kunnen zijn, zal hij eens moeten bekijken wat een paar Duitse matrozen uit een oude vissersboot hebben gemaakt, die de anderen allang aan de kant gedaan en als wrak laten liggen hebben. [...] En daarmee zullen ooit een Hollands vissermeisje en een Duitse matroos over de Diep varen – later, later – want nu dreunt nog het grote orgel des oorlogs boven hen allen – tot eenmaal het zingen, het blijde zingen zal aanheffen, een zang boven twee harten en – misschien ook boven twee volken – later, later." Rabeur-Paschwitz, 'Huibje Buys...', pp. 7-12. (hier p. 11).
 - Voorwoord Wehrmachtbefehlshaber i.d. Nederlanden, F.C. Christensen, in: T. v. Zeska en F. Schlüter (i.o.v. Wehrmachtbefehlshaber i.d. Nederlanden), *Der deutsche Soldat erlebt Holland*. Den Haag, 1941, z.p.
 - Een overzicht van het onderzoek naar seksualiteitspolitiek in de veroveringsoorlog biedt Insa Eschebach en Regina Mühlhäuser, *Krieg und Geschlecht. Sexuelle Gewalt im Krieg und Sex-Zwangsarbeit in NS-Konzentrationslagern*. Berlin, 2008.
 - Ortsgruppe der NSDAP Gronau, Gronauer Heimatbrief, nr. 2, mei 1941, geciteerd in: Klaus Latzel, *Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg? Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939-1945*. Paderborn, 2000, p. 135, (vertaling L.F.).
 - Harald Welzer en Sönke Neitzel, *Soldaten: Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. Frankfurt, 2011.
 - De communicatie in reistermen creëerde ook een gemeenschap tussen soldaten en mensen die niet aan het front waren geweest. Zie K. Köstlin, 'Erzählen vom Krieg - Krieg als Reise II', in: *Bios. Zeitschrift für Biographieforschung und Oral History*, 1989, 2, pp. 173-182. Dit onbehangen heeft echter ook te maken met de huidige (populair-)historiografische discours over de Duitse soldaat in Nederland. Omdat de Duitse soldaat in Nederland vaak aan de hand van analogieën met een vakantie wordt neergezet, lijkt de bezettingstijd ronduit vreedzaam, alsof de Wehrmachtsoldaten maar op een "schoolreisje" (A. Jongbloed) waren geweest. De laarzenstampende soldaat lijkt op die manier met een vakantie vierende jongen vervuld, die onschuldig en ongevaarlijk overkomt. Zie onder meer Gerard Groeneveld, *Heinz in Holland: Duitse amateurfoto's van de bezettingstijd*. Nijmegen, 2007. Aad Jongbloed, Standort Holland. *Duitse soldaten over hun oorlogstijd in Nederland*, Zutphen, 1995. Dit is ook zichtbaar op tv, bijvoorbeeld bij 'De Oorlog', aflevering 2 (2009) en 'Andere tijden', aflevering 'Duitse soldaten filmen Nederland' (2005).
 - Theo van Zeska en Ferdinand Schlüter, *Die Niederlande deutsch gesehen*. Berlin en Leipzig, z.j. (ws. 1941). Dit was niet de enige reisgids; ook andere bezettingsinstanties gaven gidsen en zogenaamde 'herinneringsboeken' uit, ook in andere bezette gebieden.
 - Ehstansdarlehen* hield in dat een echtpaar, indien het aan de rasvoorwaarden voldeed, een renteloze lening kon krijgen. Hoe meer kinderen het paar kreeg, hoe minder terugbetaald diende te worden: bij vier kinderen was de lening 'afbetaald'. Tegen de these dat de nationaalsocialisten repressief tegenover seksualiteit stonden zie vooral: Dagmar Herzog, *Sex after Fascism. Memory and Morality in Twentieth-Century Germany*. Princeton, 2005. Over Volksgemeinschaft zie onder andere Thomas Kühne, *Genocide and Belonging*. New Haven en Londen, 2010.
 - Met betrekking tot het bezette Polen, zie B. Kundrus 'Regime der Differenz. Volkstumspolitische Inklusionen und Exklusionen im Warthegau und im Generalgouvernement 1939-1944', in: F. Bajohr en M. Wildt, *Volksgemeinschaft. Neue Forschungen zur Gesellschaft des Nationalsozialismus*. Frankfurt, 2009, pp. 105-124.
 - Michael Wildt, *Volksgemeinschaft als Selbstermächtigung. Gewalt gegen Juden in der deutschen Provinz 1919 bis 1939*. Hamburg, 2007.
 - Groninger Archieven, Gemeentepolitie Groningen - inv. 844, stukken betreffende gedrag en het wangedrag van Duitse militairen, 1940-1944 (vertaling L.F.). En door toe te voegen: "Wij hebben ons nooit met politiek bezig gehouden", maakt hij expliciet duidelijk dat deze kameraadschap op basis van sekse (door de gezamenlijke wandeling naar de prostitutie) tot stand was gekomen en niet op basis van een politieke toestemming met de Duitsers.
 - Ibid.
 - Alf Lüdtke, *Herrschaft als soziale Praxis. Historische und sozial-anthropologische Studien*. Göttingen, 1991.
 - Monika Diederichs, *Wie geschoren wordt moet stil zitten. De omgang van Nederlandse meisjes met Duitse militairen*. Amsterdam, 2006, hier p. 186.
 - M. Diederichs, *Wie geschoren wordt...*, pp. 56; 54.
 - Zie ook A. Warring, 'Demokratische Erinnerungspolitik zwischen stabilen Werten und Reflexivität', in: C. Lenz et al., *Erinnerungskulturen im Dialog. Europäische Perspektiven auf die NS-Vergangenheit*. Münster, 2002, pp. 19-32.
 - NIOD, Wehrmachtbefehlshaber in den Nederlanden - inv. 374, Feldkommandantur 724 Utrecht, Lage- und Stimmungsbericht 19/1942.
 - B. Beck, *Wehrmacht und sexuelle Gewalt... en Monika Flaschka, Race, Rape and Gender in Nazi-Occupied Territories*. Kent, 2009. Algemeener over seksualiteitspolitiek en Wehrmacht, zie A. Timm, 'Sex with a Purpose...', pp. 223-255.
 - Groninger Archieven, Gemeentepolitie Groningen - inv. 844.

Laura Fahnenbruck is promovenda aan het Instituut voor Cultuurwetenschappelijk Onderzoek Groningen (ICOG) en doet onderzoek naar Duitse soldaten en hun seksualiteit in het bezette Nederland.

Contact: Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit der Letteren, Postbus 716, 9700 AS Groningen, l.j.fahnenbruck@rug.nl.

Veertig jaar Vrouwendagen in Vlaanderen

“'t Is nog niet in de sacocoe”*

De Vrouwendagen zijn niet alleen een belangrijk onderdeel van de geschiedenis van het Belgische feminisme, maar creëren tot op de dag van vandaag jaarlijks een uniek momentum in het landschap van de vrouwenbeweging. Het rijke archiefmateriaal maakt het mogelijk om een blik te werpen op de bijzondere, pluralistische positie van de Vrouwendagen (11 november). Deze worden getekend door een diversificatie van participerende vrouwenbewegingsorganisaties, evoluerende theoretische substructuren en een stijgende gevoeligheid ten opzichte van meervoudige vrouwelijke identiteiten. Daarbij zijn er kanttekeningen te plaatsen bij de manier waarop de vrouwenbeweging in het algemeen en de Vrouwendagen in het bijzonder gerepresenteerd worden in academische en niet-academische literatuur.

/ Anaïs Van Ertvelde /

De V-dag :

“Een storm in het afwaswater?”

In 1972 werd op initiatief van onder meer Rita Mulier, Ireen Daenen en Renée Van Mechelen het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) opgericht. Frustraties vanwege de beperkte aandacht voor feministische initiatieven vanuit de progressieve beweging lagen aan de basis van een groeiende vraag naar permanent overleg tussen vrouwen uit verschillende maatschappelijke sectoren. Het VOK was dan ook pluralistisch en kende slechts een beperkt uitgewerkte ideologische oriëntering. De *leitmotiven* waren feminisme en progressiviteit.¹

Lilly Boeykens, lid van de Nationale Vrouwenraad, was gedurende het eerste jaar van bestaan verantwoordelijk voor het secretariaat van het VOK.² Het was ook Boeykens die in het teken van de internationale solidariteit op 13 en 14 mei 1972 een uitstap naar de Parijse *Journées de dénonciation des crimes contre les femmes* op touw zette.³ Deze *Journées* deden de Belgische delegatie besluiten om zelf een soortgelijke dag te organiseren. Op de elfde november van datzelfde jaar vond in Brussel de V-dag/Jour-F plaats die de blauwdruk vastlegde voor de tweeledige formule van de komende Vrouwendagen.

Een politiek en socio-economisch luik waarin informatie, debat en eisen centraal stonden, werd aangevuld met een luchtiger cultureel-entertainment luik.⁴ Die eerste Vrouwendag werd een markant succes wat bezoekersaantallen betrof – tussen de 10.000 en 15.000 geïnteresseerden zouden naar de Passage 44 in Brussel zijn afgezakt – en ontwikkelde zich tot een belangrijk symbool voor de vrouwenbeweging in Vlaanderen.⁵

Achter de schermen bleek de financiële en organisatorische chaos echter een aanzienlijk probleem. Om dit te verhelpen werd het evenement na 1972 geregionaliseerd. De Vlaamse

Vrouwendagen kregen de doelstelling om van stad tot stad te trekken en zo het feministische bewustzijn van een breder publiek aan te zwengelen en lokale vrouwenbewegingsorganisaties (VBO's) een duwtje in de rug te geven. Veertig jaar later creëren de Vrouwendagen nog steeds een uniek momentum in het Vlaamse vrouwenbewegingslandschap. Hoog tijd dan ook voor historisch onderzoek dat een gelaagd en gehistoriseerd beeld kan geven van de veranderingen en continuïteiten. Daar de Vrouwendagen geen uniform gebeuren zijn, maar gecreëerd worden uit de pluralistische aanwezigheid van talloze VBO's, kan dergelijk onderzoek ook een uniek perspectief bieden op bredere ontwikkelingen binnen de Vlaamse vrouwenbewegingen.

De Vrouwendagen in het collectieve geheugen

Wie onderzoek wil doen naar de inhoudelijke en vormelijke evoluties die de Vrouwendagen vanaf 1972 gekenmerkt hebben, wordt geconfronteerd met sprekende hiaten in de academische literatuur. Niet alleen is informatie over de Vrouwendagen en het VOK dun gezaaid, ook over het bredere Vlaamse vrouwenbewegingslandschap is slechts een beperkt aantal monografieën verschenen. Met name de periode na de jaren tachtig komt er bekaaid vanaf. De academische institutionalisering van vrouwenstudies in het algemeen, en van vrouwengeschie-

denis in het bijzonder, liet in België lange tijd op zich wachten.

De leemte in de uitgegeven academische literatuur werd enerzijds opgevangen door een opmerkelijke hoeveelheid scripties, afkomstig uit tal van academische disciplines, die gedurende de periode 1975-2011 gestadig bleven verschijnen.⁶ Anderzijds werden er ook heel wat publicaties uit niet-academische hoek uitgegeven. Vaak waren het persoonlijke getuigenissen van vrouwen die actief deelnamen aan de feministische strijd van de jaren 1970.⁷ Deze monografieën zijn eerder beschrijvend van opzet en dienen geduid te worden als onderdeel van de kennisproductie door de actoren zelf. Zo staat de gehanteerde representatie vaak in het teken van de eigen sociale beweging.

Het rijke bronnenmateriaal over de Vrouwendagen, dat in de archieven van het Documentatiecentrum voor Rol en Samenleving (RoSa) en het Archiefcentrum voor Vrouwen-geschiedenis (AVG) bewaard wordt, werd >>

Affiche 1e Vrouwendag, Brussel, 1972.

nooit eerder geëntameerd (ontsloten). Systematisch onderzoek van de fondsen VOK, Lydia Deveen, Liliane Versluys, Cecile Rapol, Rita Mulier, Johanna Williams, Reina Ascherman en Lily Boeykens evenals van het levend archief van het Overlegkomitee, waar nodig aangevuld met tijdschriftartikels en vragenlijsten, brengt dan ook pregnante informatie aan het licht. Informatie die vraagtekens plaatst bij verschillende gemeenplaatsen die over de vrouwenbewegingen en over de Vrouwendagen in de mond worden genomen.

Voor de niet-academische bijdragen betreft

bron: de ludieke eerste Vrouwendagen. Deze evolutie moet echter gekoppeld worden aan de publieke perceptie van de feministische strijd van de jaren 1970 als speels en quasibrutaal en niet aan de realiteit van de Vrouwendagen. Representatie is dan ook steeds een belangrijk aandachtspunt geweest.

De Vrouwendag is onderdeel van een symbolische onderhandeling met betrekking tot de representatie van gender enerzijds en de representatie van het bredere vrouwenbewegingsveld anderzijds. Dit gebeurde zowel naar een ruim publiek toe, met name via de media, als

Affiche 28ste Vrouwendag, Brussel, 1999.

Bron: Amsab

het voornamelijk aannames omtrent de kloof tussen traditionele vrouwenorganisaties als de Kristelijke Arbeiders Vrouwenbeweging (KAV) en de Socialistische Vrouwen Vereniging (SVV) en de autonome vrouwengroepen die in de jaren zeventig het levenslicht zagen. Deze laatste, waaronder Dolle Mina en de Pluralistische Actiegroep voor Gelijke Rechten van Man en Vrouw (PAG), worden vaak afgeschilderd als de onbetwistbare motor van de feministische strijd.⁸

Een ander typerend kenmerk van niet-academische literatuur over het Vlaamse vrouwenbewegingslandschap is de overrepresentatie van de zogenaamde tweede feministische golf, een strijdperiode die men voornamelijk in de jaren 1970 plaatst. De aandacht gaat hierbij ook grotendeels uit naar momenten van opvallende publieke actie. Onder andere uit mijn onderzoek blijkt dat er voor de Vlaamse casus behoefte is aan een veel genuanceerdere manier van kijken naar de complexe relaties tussen de verschillende vrouwenbewegingsorganisaties. De katholieke vrouwenorganisaties werkten bijvoorbeeld al jaren aan een verandering van de erf- en huwelijkswetgeving, en de socialistische ijverden voor de verspreiding van anticonceptie en abortus. De Vrouwendagen zijn dan ook opgezet door vrouwen uit allerlei organisaties van binnen en buiten de structuren.

Een derde aandachtspunt zijn de narratieve elementen waarmee individuen het eigen geheugen pogen te ordenen, elementen die gebruikt worden in het teken van (zelf)representatie. In het geval van de Vrouwendagen betreft het onder meer de *invented tradition* van het ludieke. In moeilijker periodes, waaronder de late jaren 1980 en het grootste deel van de jaren 1990, poogde men de Vrouwendagen nieuw leven in te blazen door terug te keren naar de

intern, waarbij de vorming van de collectieve identiteit op het spel staat. Interessant is dan ook in welke mate deze representatie gepaard gaat met een profilering ten opzichte van een potentiële Ander, zoals de lesbische vrouwenorganisaties.⁹

Maar ook in de academische literatuur doen veronderstellingen de ronde die onder de loep genomen moeten worden. Zo wordt vaak een onderscheid gemaakt tussen sociale bewegingen die instrumenteel en universalistisch van aard zijn en bewegingen die zich richten op subculturele, identiteitsvormende en particularistische aspecten. 'De vrouwenbeweging' wordt dan in deze laatste categorie geclassificeerd.¹⁰ In diezelfde trant vinden we ideeën terug omtrent de thema's die op de Vrouwendagen worden aangekaart. Inhoudelijk zouden de besproken items geëvolueerd zijn van eenduidig en concreet op te lossen met specifieke wetgeving naar vager en eerder gericht op brede cultuur- en mentaliteitsveranderingen.¹¹ De Vrouwendagen zouden uitgegroeid zijn van een evenement gericht op economische en politieke knelpunten tot een cultureel feestgebeuren.

Oog voor evoluties

Wanneer we de nadruk leggen op continuïteit in plaats van breuklijnen, blijkt dat de Vrouwendagen in de voorbije decennia heel wat evoluties hebben gekend. De belangrijkste veranderingen kunnen ten eerste gekoppeld worden aan de functies van de Vrouwendagen. Deze worden geduid als het creëren van een plek waar vrouwen van binnen en buiten de vrouwenbeweging elkaar kunnen ontmoeten, netwerken, aan collectieve eisenvorming doen en waar (creatief) vrouwelijk kunnen wordt getoond.

Voor de jaren 1970 werd het belang van de

rol van de pers sterker benadrukt. Het einde van de jaren tachtig bracht in de nasleep van het oprichten van een federaal gelijkheidsbeleid een nieuwe functie met zich mee. De kritische bevraging van het beleid gaf VBO's de kans om aan te tonen dat zij ook in tijden van systeemintegratie nog een belangrijke rol te spelen hadden. Vanaf de jaren 1990 werd de nadruk steeds uitdrukkelijker gelegd op het belang van de informatiefunctie van de Vrouwendagen en op het belang van het leerproces dat de plaatselijke werkgroep het jaar voorafgaand aan de Vrouwendag doormaakte.¹² Uit het bronmateriaal blijkt eveneens de verbindende functie van de Vrouwendag, die zorgde voor meer groeps-solidariteit en een versterkte collectieve identificatie. Een met emoties gevoede *esprit de corps* verhoogde bovendien de kans op een blijvend gevoel van eenheid door de jaren heen.

Ten tweede kunnen de dominante veranderingen toegeschreven worden aan de verschillende, evoluerende feminismen en dan met name de aandacht voor andere vrouwelijke identiteiten en uiteindelijk zelfs, binnen een intersectionele visie, voor andere minderheidsgroepen.¹³ Ondanks de pluralistische inslag van de Vrouwendagen zou het tot de jaren negentig duren vooraleer men tot een actief beleid kwam om onder meer jongere, allochtone en andersvalide vrouwen te betrekken. De beperkte aanwezigheid van jonge vrouwen noopte in deze periode tot het uitwerken van strategieën om ook hen te activeren voor de Vrouwendag. Later zou deze gevoeligheid worden uitgebreid naar allochtone, kansarme en andersvalide vrouwen. Ook lesbische vrouwen werden uiteindelijk een vaste en gewaardeerde aanwezigheid op de Vrouwendagen. Deze ontwikkelingen gingen gepaard met een groeiende diversificatie in het aantal aan de Vrouwendag deelnemende VBO's.

Bovendien kwam er een stijgende theoretische onderbouwing van het feministisch gedachtegoed door de toenemende invloed van de academische wereld. Vrouwelijke academici waren tot in de late jaren tachtig opvallend afwezig in de debatten en lezingen op de Vrouwendagen. Het oprichten van de eerste vakken in verband met vrouwenstudies en het ontstaan van SOPHIA, het Belgisch coördinatie-netwerk voor vrouwenstudies, vonden gelijk plaats met de toenemende participatie van wetenschappers aan de Vrouwendag. In chronologische volgorde kwamen aan het begin van de jaren 1970 vaak internationaal bekende feministes aan het woord. Deze werden in de latere edities vervangen door politica's en een klein aandeel van professionele vrouwen. Aan het begin van de jaren 1980 kwamen daar ook nog eens de basisvrouwen¹⁴ bij. Pas in de jaren 1990 en met een volledige doorbraak in het laatste decennium werd het zoeken naar vrouwelijke 'experts in hun vakgebied' een volwaardige doelstelling.¹⁵

Een ander punt is de toenemende professionalisering van de organisatie. Dit gebeurde onder meer door het verwerven van subsidies, die een steeds sterkere ondersteuning van de plaat-

selijke werkgroep¹⁶ mogelijk maakten. Deze werkgroepen ontwikkelden in de loop der jaren ook meer en meer een eigen stem. Daarnaast was er sprake van een fluctuerende internationale beïnvloeding. In de jaren 1970 was er voornamelijk een uitwisseling binnen het westerse feminisme. Vanaf het einde van de jaren 1980 kwam er meer aandacht voor het Europese niveau en de Noord-Zuidsolidariteit. Tot slot deed zich een vormelijke evolutie voor, waarbij soepelere en speelsere vormen hun intrede deden. De vrouwendag evolueerde van een twee-

feminisme de dichotomie tussen op belangen of op identiteit gebaseerde organisaties overstegen wordt door een relationele en strategische visie op groepsvorming.

Ook de perceptie dat de Vrouwendagen na 1985 steeds meer cultureel getinte activiteiten kenden, terwijl het aantal politieke en sociaal-economische activiteiten gestaag afnam, dient bijgesteld te worden. Vergelijkend onderzoek toont aan dat het totale aantal activiteiten sterk steeg vanaf het einde van de jaren tachtig, om na 2000 te stabiliseren. Deze stijging was in

Krantenknipsel persconferentie 20e Vrouwendag, 1991.

werkwinkels kan men juist niet als vaag of weinig concreet omschrijven, maar zijn gericht op een praktische, op persoonlijke leest geschoeide vorming in het kader van zelfontplooiing. Ze kunnen bovendien gecontextualiseerd worden binnen bredere evoluties in het feminisme, weg van het collectieve verenigingsleven en naar het individu toe.

Een andere representatie die bevestigd moet worden, is die van een Vrouwendag bezocht en georganiseerd door een publiek van oudere, blanke vrouwen uit de hogere middenklasse. De laatste vijftien jaar werd er een actief beleid ontwikkeld gericht op het engageren van respectievelijk jonge vrouwen, migrantenvrouwen, kansarme vrouwen en andersvalide vrouwen. Een beleid dat, zo blijkt uit enquêtes die het Vrouwendagpubliek destijds moesten analyseren, ook zijn vruchten heeft afgeworpen.²³

Bovendien tastte de algemeen aanvaarde representatie van de begindagen van de feministische strijd van de jaren 1970 als ludiek, quasi-brutaal en speels de beeldvorming van de Vrouwendagen eveneens aan. Pas vanaf het einde van de jaren 1980 werd een ludieke aanpak echt een expliciete doelstelling.²⁴ Dat de eerste Vrouwendagen helemaal niet zo lichtvoetig waren, maar eerder een serieuze onder- toon kenden, blijkt uit de analyse van het beeldmateriaal, de striktere scheiding tussen cultureel-entertainment aspecten en inhoudelijke aspecten en het ontbreken van een fuif. Speelse titels als *Feest!*, *'t Is nog niet in de sacoche* en *Hakken los!* dateren niet uit de beginperiode, maar uit de late jaren 1980 en vroege jaren 1990.²⁵ Het idee van ludieke begindagen is dus voor een aanzienlijk deel een *invented tradition*. Het opvangen van de heersende moeheid voor een bepaald type van tentoonstelling, beurs of festival met een stijgend aantal lichtvoetige elementen is bovendien een bekende ontwikkeling.²⁶ Waar de eerste jaren wel eens bekibbeld werd op gevoelige, inhoudelijke thema's, al te agressieve symbolen of de aanwezigheid van lesbische vrouwen om een zo breed mogelijk publiek te kunnen aanspreken, werd er in de latere jaren eerder ingezet op een aantrekkelijke vormgeving, herkenbaarheid, een pluralistische representatie en een betere promotie om deze doelstelling te bereiken.

Continuity matters

Wie op een gendergevoelige manier aan geschiedschrijving van sociale bewegingen wil doen, leert al gauw dat naast evolutie en verandering ook continuïteit de nodige kritische aandacht verdient. Zo bleef, ondanks de stijgende subsidies, de financiële situatie van zowel het VOK als de Vrouwendagen altijd precair. Uit algemene analyses van pressiegroepen blijkt bovendien dat een gebrek aan financiële slagkracht en stabiliteit een van de voornaamste pijnpunten was voor VBO's.

Daar het meestal over organisaties gaat met een beperkt ledenaantal, die bovendien geen diensten aanbieden aan hun leden, bleven zij in grote mate afhankelijk van het verwerven van subsidies.²⁷ Er moest dan ook steeds een dunne >>

luik, een centraal inhoudelijk programma en cultureel-ludieke randevenementen, via de toevoeging van de zogenaamde werkwinkels¹⁷ naar een drieluik.

Aandacht voor evoluties geeft eveneens een genuanceerder beeld van de realiteit van de Vrouwendagen ten opzichte van haar voorstelling in het collectieve geheugen. Zo kunnen we stellen dat VBO's niet zonder meer te classificeren zijn als subculturele organisaties, gericht op de vorming van een eigen identiteit. Niet alleen helt het overzicht op verschillende momenten door de tijd heen meer over naar een bepaalde vorm, ook bestaan er intern zeer uiteenlopende punten tussen de verschillende organisaties.¹⁸ Vele classificaties houden bovendien geen rekening met de rol van de geïntegreerde VBO's.¹⁹ Daarnaast dient men ook nog in aanmerking te nemen dat dankzij het toenemende belang van intersectionaliteit en diversiteits-

grote mate te wijten aan een toename van culturele en op entertainment gerichte activiteiten, maar ging zeker niet gepaard met een directe afname van de inhoudelijke activiteiten.²⁰ Na de oprichting van een Staatssecretariaat voor Emancipatie in 1985 werd het kritisch onder- vragen van het beleid bovendien een van de speerfuncties van de Vrouwendagen.²¹ Het naar voren brengen van zeer concrete, in wets- voorstellen om te zetten eisen bleef bovendien in het middelpunt van de Vrouwendag staan. Het eisenpakket werd ook steeds vaker gestroomlijnd naar buitenlands voorbeeld, waarbij de beleidsaanpak van andere landen België tot voorbeeld moet strekken.

Een echte opmerkelijke vernieuwing die meestal over het hoofd wordt gezien, is de stijgende invloed van de vormingsorganisaties²² vanaf het einde van de jaren 1980. Deze evolutie bracht mede het ontstaan van een nieuw luik, de werkwinkels, met zich mee. Dergelijke

lijn bewandeld worden tussen het verwerven van fondsen en het behouden van de onafhankelijkheid van het VOK en van de Vrouwendagen. Zowel ten opzichte van commerciële bedrijven als ten opzichte van de overheid was hiervan sprake. Zeker in de periode na 1985 vergrootte het ontstaan van een emancipatiebeleid op verschillende beleidsniveaus de kansen op het verwerven van subsidies, maar werd ook het kritisch ondervragen van het beleid steeds belangrijker. Dit was met name het geval in de loop van de jaren 1990, wanneer het VOK contacten onderhield met grote sponsors zoals Electrabel. De Vrouwendagen bleven dan ook zeer kwetsbaar voor de impact van de algemene economische situatie en de hieraan gekoppelde besparingsmaatregelen. Zelf trok het VOK weleens de parallel tussen de slechte economische positie van vrouwen en die van de vrouwenbewegingsorganisaties.²⁸

Een andere rode draad die men kan bespeuren, zijn de opeenvolgende thema's die voor interne verdeeldheid zorgden op de Vrouwendagen en meer dan eens dus ook in het bredere VBO-landschap. Bekende voorbeelden zijn abortus, het evenwicht tussen arbeid en zorg, het hoofddoekendebat en de confrontatie tussen verschil- en gelijkheidsvisies op emancipatie. Het lijkt hierbij te gaan om dezelfde grondproblemen die steeds weer nieuwe vormen aannemen: essentialisme versus sociaal constructivisme en de combinatie emancipatie en religie. Ook de confrontatie tussen centraliseringstendenzen en pluralistische verzuchtingen tastte de interne solidariteit wel eens aan. De basisdemocratische instelling en de huivering ten opzichte van het gebruik van traditionele machtsmiddelen zou sterk veranderen na het integratieproces dat de vrouwenbewegingen doormaakten in de jaren 1980 en 1990. De pogingen om alle betrokkenen in het teken van het pluralisme te engageren bleef echter een constante. Dit kon evenwel niet verhinderen dat centraliseringstendenzen die gepaard gingen met het professionaliseringsproces, zorgden voor een reeks van interne strubbelingen: de vrouwen in hogere posities versus de basisvrouwen, de oudere versus de nieuwere generatie, de lokale werkgroep versus het VOK en sociaal aanvaard versus meer gemarginaliseerde vrouwelijke identiteiten. Het balanceren tussen autonome en geïntegreerde strekkingen en een voortdurende consideratie voor *ownership* (gevoel van betrokkenheid) bleven dan ook onveranderlijke aandachtspunten op en achter (de motivatie van) de Vrouwendagen.

Dit sluit aan bij een laatste opvallende continuïteit: de aandacht voor representatie. De gevoeligheid lag hierbij minder bij de representatie van gender in het algemeen, maar eerder bij de representatie van de vrouwenbeweging. Er werd met name geageerd tegen de typische beeldvorming van feministen als abnormale vrouwen. Hierbij profileerde men zich nu en dan ten koste van andere vrouwelijke identiteiten, zoals onder meer de lesbische vrouwen ondervonden. Dat bepaalde vrouwelijke identiteiten niet in de schijnwerpers werden gezet,

kwam met name voort uit een angst voor negatieve connotaties en een misrepresentatie van de vrouwenbeweging. Zo waren de vrouwen-dagposters uit de vroegere jaren vaak symbolisch beladen afbeeldingen die steeds weer één soort vrouw verbeeldden, gekenmerkt door traditioneel als vrouwelijke bestempelde elementen. Mogelijk paste dit vrij traditionele vrouwbeeld in de vooropgestelde strategie om zo veel mogelijk vrouwen aan te trekken en meer gematigde stemmen niet af te schrikken met al te strijdvuldig of radicaal vernieuwend beeldmateriaal.

Gender is echter ook in die mate een versterkte vorm van representatie geworden dat haar codes eventueel onbewust in deze afbeeldingen slopen. Het is mogelijk een dergelijke, versterkte representatie te herschrijven, maar pogingen hiertoe schijnen pas langzaam op gang te zijn gekomen. Een echte evolutie in de posters lijkt waarneembaar vanaf de tweede helft van de jaren 1990, wanneer diversiteit onder vrouwen voor het eerst duidelijk verbeeld wordt op het voor de Vrouwendag geproduceerde beeldmateriaal.

“Nog niet in de sacoche”

Het potentieel en de noodzaak voor onderzoek naar de veranderingen en de continuïteiten in het Vlaamse vrouwenbewegingslandschap blijkt dus groot en de mogelijkheden legio. Een vruchtbaar spoor is mogelijk de systematische analyse van bewegend beeldmateriaal dat – zo blijkt uit de vele referenties aan BRT-journaals en discussieprogramma's – zeker moet hebben bestaan. Aandacht is eveneens nodig voor de internationale beïnvloeding van de vrouwenbeweging, de internationale netwerken van informatie en activisme, niet zozeer afgebakend door grenzen van staat of gemeenschap, waarin deze organisaties gesitueerd moeten worden. Een voorbeeld hiervan is de Internationale Vrouwendag. Dit fenomeen wordt voor de Vlaamse casus nog steeds getekend door zeer grote onduidelijkheid omtrent zijn geschiedenis, ontstaan, internationale affiliaties en betrokken actoren. Hetzelfde geldt voor de ontwikkelingen die de VBO's en het feminisme in Vlaanderen doormaakten na 1990. Het samenbrengen van informatie over deze periode behelst een hachelijk knip- en plakwerk, waarbij flarden kennis uit tal van werken moeten worden gehaald. Om gemeenplaatsen over de evolutie en de vermeende neergang van de Vlaamse vrouwenbeweging in deze periode te kunnen nuanceren, is verder onderzoek dan ook absoluut nodig. ///

Noten:

- * Vlaamse uitdrukking. 'Het is in de sacoche' betekent 'Het is in orde'.
- 1 Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (AVG), Archief Rita Mulier, Persbericht 20 jaar Vrouwendag – een moment van bezinning, 103, p. 1.
- 2 AVG, Archief Lydia Deveen, Schets van de werking van het Vrouwen-Overlegkomitee, 33, p. 1.
- 3 AVG, Archief Cecile Rapol, Brief met betrekking tot deelname aan de *Journées de dénonciation des crimes contre les femmes* van Lily Boeykens, 1/320, p. 1.
- 4 AVG, Archief Lydia Deveen, Notulen van de vergadering van 17 augustus 1972, 19, p. 1.
- 5 Documentatiecentrum voor Rol en Samenleving (RoSa),

- Archief Lilly Boeykens, Kwalitatieve krantenanalyse, 349, p. 2.
- 6 Enkele recente voorbeelden zijn onder meer Katrijn De Smit, *Hoe dol was Dolle Mina? De geschiedenis van de Dolle Mina's in Vlaanderen*. Gent, 2003; Heleen Van Loon, *De impact van het Vrouwen Overleg Komitee (VOK) op het Vlaamse feminisme: een monografie van een overlegorgaan van de nieuwe vrouwenbeweging*. Brussel, 2004; Loes De Pauw, *Middenklasse dames in een mantelpakkenclub? De pluralistische Actiegroep voor de Gelijke Rechten van Man en Vrouw: een geschiedenis van PAG als beweging en speler in de 'tweede feministische golf'*. Gent, 2009 en Julie Carlier, *Moving beyond boundaries: an entangled history of feminism in Belgium, 1890-1914*. Gent, 2010.
- 7 Zie onder meer Renée Van Mechelen, *Uit eigen beweging: balans van de vrouwenbeweging in Vlaanderen, 1970-1978*. Leuven, 1979; Marie Denis en Suzanne Van Rokeghem, *Le féminisme est dans la rue: Belgique 1970-1975*. Brussel, 1992; Renée Van Mechelen, *De meerderheid. Een minderheid: de vrouwenbeweging in Vlaanderen. Feiten, herinneringen en bedenkingen omtrent de tweede golf*. Leuven, 1996 en Rita Mulier, *Dwars en loyaal: een getuigenis over veertig jaar engagement*. Leuven, 1999.
- 8 L. Van Molle, 'De nieuwe vrouwenbeweging in Vlaanderen, een andere lezing', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 34 (2004), 3, pp. 371-372.
- 9 Maria Grever en Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid: de nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898*. Amsterdam, 1998, pp. 13-14.
- 10 M. Hooghe, 'De organisatiestructuur van de Vlaamse vrouwenbeweging', in: *Sociologische Gids*. 41 (1994), 2, pp. 151-156.
- 11 S. Hellemaans, 'De Vrouwenbeweging. De lange mars door de instellingen', in: S. Hellemaans en M. Hooghe, *Van Mei '68 tot Hand in Hand. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995*. Leuven en Apeldoorn, 1995, pp. 100-101.
- 12 Anais Van Ertvelde, 'It's not in the sacoche. De vormelijke en inhoudelijke evolutie van de nationale vrouwen- en jongeren- en jeugdorganisatie, 1972-2002'. Gent, 2010, pp. 119-120.
- 13 De intersectorale aanpak oftewel het kruispuntdenken heeft de feministische discussie ten dele verhuisd naar het snijpunt van velerlei hiërarchiserende mechanismen. Iedereen is volgens deze visie gepositioneerd op een aantal assen van maatschappelijke betekenisgeving, waaronder gender, maar ook etniciteit, klasse, nationaliteit en seksualiteit. Zie G. Wekker en H. Lutz, 'Een hoogvlakte met koude winden. De geschiedenis van het gender- en etniciteitsdenken in Nederland', in: *Caleidoscopische visies. De zwarte, migranten- en vluchtelingenvrouwenbeweging in Nederland*. Amsterdam, 2001, p. 26.
- 14 Vrouwen actief aan de basis van een organisatie, in het veld.
- 15 VOK Secretariaat, Archief VOK, Brochure Vrouwendag, 02, pp. 6-10.
- 16 Lokaal georganiseerde groep feministen die Vrouwendag voorbereidt, vaak opgesplitst per thema (bijvoorbeeld werkgroep promotie, werkgroep programmering).
- 17 Workshops waarin zowel plek is voor discussie als activiteiten die leiden tot zelfontplooiing.
- 18 A. Van Ertvelde, 'It's not in the sacoche...', pp. 140-141.
- 19 J. Outhoorn, 'Op zoek naar de vrouwenbeweging in de jaren negentig', in: *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland*. Amsterdam, 2000, pp. 32-34.
- 20 A. Van Ertvelde, 'It's not in the sacoche...', p. 102 en 140.
- 21 Leen Van Molle, Ria Christenen, e. a., *Vrouw en politiek in België*. Tiel, 1998, p. 59.
- 22 Organisaties voor sociale en culturele vorming buiten schoolverband.
- 23 Secretariaat VOK, Archief VOK, Conceptnota Vrouwendag, 08, p. 2.
- 24 AVG, Archief Cecile Rapol, Notulen van de vergadering van 4 december 1986, 2, p. 1; AVG, Archief Cecile Rapol, Notulen van de vergadering van 13 januari 1987, 3, p. 3.
- 25 VOK Secretariaat, Archief VOK, Overzicht van de verschillende vrouwen- en jongeren- en jeugdorganisaties, 09, pp. 1-2.
- 26 M. Grever en B. Waaldijk, *Feministische openbaarheid...*, p. 23.
- 27 I. Vanhoren, 'Actiemiddelen van drukkinggroeperingen in België', in: *Res Publica*. 32 (1990), 1, pp. 95-115.
- 28 RoSa, Folders, Persmap Vrouwendag 1997, p. 1.

Anais Van Ertvelde (1988) is afgestudeerd als Master in de Geschiedenis aan de UGent. Zij won met haar eindverhandeling "It's not in the sacoche. De vormelijke en inhoudelijke evolutie van de nationale vrouwen- en jongeren- en jeugdorganisaties, 1972-2002" de Johanna Naber scriptieprijs. Anais is momenteel bezig met het behalen van haar tweede master 'Comparative Women's Studies in Culture and Politics' aan de Universiteit van Utrecht. Contact: a.e.vanertvelde@students.uu.nl.

Broer-zusterhuwelijken in Grieks-Romeins Egypte:

De normaalste zaak van de wereld?

Indien wij niets hadden geweten over de gewoonte van het broer-zusterhuwelijk onder de Egyptenaren, dan hadden we ten onrechte aangenomen dat het een universele opvatting was dat mannen hun zuster niet mochten huwen.¹

De bovenstaande uitspraak is afkomstig van Sextus Empiricus, een arts en filosoof uit het Alexandrië en Athene van de late tweede en vroege derde eeuw na Christus. Empiricus beschrijft een gewoonte bij de Grieks-Egyptische bevolking die volgens moderne opvattingen het 'universele incesttaboe' zou overschrijden. Met het oog op het Griekse en Romeinse normen- en waardestelsel kunnen er vraagtekens worden geplaatst bij de handhaving van dit fenomeen gedurende een periode van ongeveer 600 jaar. Is het een terechte aanname dat huwen met een broer of zuster een taboe-overschrijdende praktijk was ten tijde van de Griekse en de Romeinse bezetting van Egypte? Of is hier mogelijk sprake van een wijdverbreid verschijnsel waar zelfs de overheersers in eerste instantie toch niet afwijzend tegenover stonden?

/ Rita Hermans /

In het verleden heeft het onderzoek naar het fenomeen broer-zusterhuwelijken in Grieks-Romeins Egypte zich vooral beziggehouden met de motivering achter deze nauwe bloedverwantschapshuwelijken. Hierbij werd verondersteld dat mannen hun zuster huwden op economische gronden. Zo zou bijvoorbeeld het behoud van landbezit en bruidsschatten binnen de familie voorop staan.² Bovendien kan men zich afvragen hoe het mogelijk was dat een dergelijk fenomeen van circa 305 voor Christus tot ongeveer 300 na Christus heeft kunnen floreren in een gebied dat werd gecontroleerd door Grieken en Romeinen. Deze volken stonden immers van oudsher bekend om hun morele afkeer ten aanzien van nauwe bloedverwantschapshuwelijken. De Romeinen consolideerden hun weerzin tegenover die praktijk zelfs in strikte regels en wetten. De vraag is dan ook of het een juiste veronderstelling is dat het broer-zusterhuwelijk ten tijde van de Griekse en Romeinse heerschappij over Egypte moet worden gezien als

Ptolemaeus II & Arsinoë II.

een verschijnsel dat dit taboe overschreed. Of hebben we hier eerder te maken met een vaak voorkomend fenomeen dat zelfs Grieken en Romeinen niet geheel van de hand wezen?

Koninklijke incest

Vanaf ongeveer 305/304 voor Christus tot circa 300 na Christus vermelden de bronnen huwelijken tussen broer en zuster in Grieks-Romeins Egypte. Bij het bestuderen ervan moet allereerst een duidelijk onderscheid worden gemaakt tussen vorstelijke en volkse bloedverwantschapshuwelijken. In Grieks Egypte werd het broer-zusterhuwelijk gepraktiseerd door de dynastie der Ptolemeëen, hoewel dit niet hoeft te betekenen dat het fenomeen beperkt bleef tot de koninklijke familie. De kans bestaat dat dergelijke huwelijken in verschillende lagen van de bevolking voorkwamen. Tot op heden bestaat daar echter geen bewijs voor. Ten tijde van de Romeinse bezetting kwamen broer-zusterhuwelijken alleen voor bij de Grieks-Egypti-

sche bevolking. De Romeinse bovenlaag die woonachtig was in Egypte praktiseerde deze gewoonte niet.

Voor de Griekse periode zijn er verschillende bronnen beschikbaar die melding maken van mannen uit de dynastie der Ptolemeëen die daadwerkelijk met hun zuster trouwden. Klassieke schrijvers zoals Pausanias, Plutarchus, Theokritus en Sotades berichtten over het incestueuze huwelijk tussen Ptolemaeus II en zijn zuster Arsinoë II. In de periode van 278/277 voor Christus scheidde deze vorst immers van zijn eerste vrouw, die hem al een aantal kinderen had geschonken, en trouwde hij met zijn volle zuster Arsinoë II. Beiden echtlieden waren kinderen van Ptolemaeus I en Berenice I en bij hun huwelijk kregen ze passend de bijnaam *Philadelphoi*, wat broer- of zusterminnende betekent. Voor Arsinoë II vormde een huwelijk met een volle broer geen probleem, daar ze al eerder getrouwd was geweest met haar halfbroer van vaderszijde, Ptolemaeus Ceraunus.³ >>

Aan het huwelijk van de *Philadelphoi* wijdt de Griekse schrijver Pausanias in zijn 'Beschrijving van Griekenland' de volgende woorden: "[...] deze Ptolemaeus werd verliefd op Arsinoë, zijn volle zuster, en trouwde met haar. Hierbij hield hij zich niet aan een Macedonische gewoonte, maar volgde [de gewoonte] van zijn Egyptische onderdanen... Op Helicon staat een standbeeld van Arsinoë, die getrouwd was met Ptolemaeus, haar broer [...]"⁴ Pausanias laat duidelijk zien dat deze leden van de koninklijke familie niet alleen broer en zuster wa-

broer en zuster.

In de Egyptische en Griekse mythologie was het niet ongewoon dat een broer en zuster met elkaar trouwden. Voorbeelden hiervan zijn onder andere Osiris en Isis, Seth en Nefthys, Zeus en Hera of Kronos en Rhea. Goden golden als de hoogste autoriteit en hun wereld was een afspiegeling van die van de mensen. Dit betekent echter niet dat de goddelijke orde een navolgenswaardig model was voor de menselijke maatschappij. Integendeel, datgene wat voor de goden acceptabel werd geacht, zoals een huwe-

Arsinoë. Zoals al eerder werd vermeld, vormde de verbintenis tussen deze broer en zuster geen unicum binnen de Ptolemeïsche dynastie. Aan de hand van andere oude bronnen zijn er in deze dynastie twaalf broer-zusterhuwelijken aan te wijzen (tien à elf tussen volle broer en zuster en een à twee tussen halfbroer en -zuster). De Romeinse historicus Justinus, bijvoorbeeld, meldt dat bij de dood van Ptolemaeus VI, die getrouwd was met zijn zuster Cleopatra II, hun broer Ptolemaeus VIII terug werd geroepen uit Cyrene om te trouwen met diezelfde Cleopatra en het koningschap van zijn overleden broer op zich te nemen.⁷ Al met al is er voor de Griekse periode genoeg bewijs dat er daadwerkelijk sprake was van broer-zusterhuwelijken binnen de Ptolemeïsche dynastie.

Toch zijn er sommige geleerden die het gehele fenomeen broer-zusterhuwelijken binnen de Ptolemeïsche dynastie ter discussie stellen. Volgens hen hoefde een huwelijk niet per definitie gepaard te gaan met een seksuele relatie. Zij betwijfelen dus dat er daadwerkelijke sprake was van incest onder de leden van het Ptolemeïsche vorstenhuis. Volgens onderzoeker Ray Bixler is het waarschijnlijker dat de Ptolemeëen een dergelijk huwelijk arrangeerden om de positie van de koning en zijn erfgenamen te versterken.⁸ Hoewel de consolidatie van de positie van de koninklijke familie zeker een rol zal hebben gespeeld bij de Ptolemeëen, gaat Bixler hier echter voorbij aan het feit dat uit de beschikbare bronnen blijkt dat er sprake was van geconsumeerde huwelijken waar daadwerkelijk kinderen uit voortkwamen. Voorbeelden van nakomelingen uit volle broer-zusterhuwelijken waren onder andere Ptolemaeus III Eurgetes, Ptolemaeus IV Pilopator en Ptolemaeus V Epiphanes. Het valt niet te ontkennen dat hun ouders een 'echt' huwelijk hadden.

Adoptie?

Bewijzen voor het broer-zusterhuwelijk onder de gewone Grieks-Egyptische bevolking ten tijde van de Romeinse bezetting van Egypte vinden we vooral terug in de Romeinse censuslijsten die elke vier jaar werden opgenomen. Niet alleen via deze belastingaangiften kon dit huwelijkstype worden opgespoord. Ook in andere officiële documenten als huwelijks- en scheidingsakten, geboortecertificaten, verkoopcontracten, rechtszaken en petitieën worden zij vermeld. De censuslijsten dateren van de eerste tot de derde eeuw na Christus, waarbij het overgrote deel afkomstig is uit de nome (Egyptisch voor provincie) Arsinoë in de Fayoum (een oase), aan de westelijke oever van de Nijl in Midden-Egypte. Problematisch is dat de censuslijsten zowel geografisch als chronologisch weinig representatief zijn. Hierdoor werd in het verleden aangenomen dat het broer-zusterhuwelijk een fenomeen was dat vooral werd gepraktiseerd in Neder- en Midden-Egypte. Bovendien werd verondersteld dat deze huwelijksvorm in de eerste eeuw na Christus minder bekend was dan een eeuw later het geval was.

Op basis daarvan zijn er vorsers die het broer-zusterhuwelijk als dusdanig in twijfel

Zeus en zijn vrouw/ zuster Hera.

ren, maar ook man en vrouw. De schrijver Theokritus schetst het huwelijk van Ptolemaeus II met Arsinoë II meer poëtisch, waarbij hij deze verbintenis vergelijkt met die van het godenpaar Zeus en Hera. "[...] Laat ons beginnen vanaf Zeus, en met Zeus in onze gedichten, Muzen, laat ons een einde maken, want van alle onsterfelijken is hij de beste; maar voor de mens laat Ptolemaeus eerst, laatst en in het midden genoemd worden, want van de mensen is hij de meest excellente... hij en zijn edele vrouw, want wie kan niet beter haar armen om haar echtgenoot slaan in zijn hallen, met heel haar hart haar broer en echtgenoot liefhebbend. Deze sacrale bruiloft was voltrokken volgens een mode die door onsterfelijken die koningin Rhea gebaard had en die Olympus moesten heersen [Zeus en Hera][vert. auteur] [...]"⁵ Theokritus laat hier geen ruimte voor twijfel. Zeus en Hera waren naast man en vrouw eveneens

lijk tussen broer en zuster, was vaak onaanvaardbaar voor de gewone sterveling.

Toch kunnen bepaalde elementen uit de Egyptische religie hebben bijgedragen aan de overname van het broer-zusterhuwelijk door de Ptolemeëen. De farao's werden in de Egyptische cultuur gezien als menselijke goden op aarde. Hierdoor was een huwelijk tussen een broer of zuster niet vreemd of verkeerd, wat de leden van de koninklijke familie betrof. De god-koningsideologie heeft vanaf de 4e Dynastie (2639-2504 v. Chr.) een belangrijke rol gespeeld in de legitimatie van de Egyptische farao en werd nog tot in de Ptolemeïsche periode (304-31/30 v. Chr.) aangehangen. De mogelijkheid bestaat dan ook dat de Ptolemeëen een restant van een eeuwenlange religieuze koningsideologie hebben overgenomen.⁶

De bovengenoemde bronnen maken enkel melding van het huwelijk tussen Ptolemaeus en

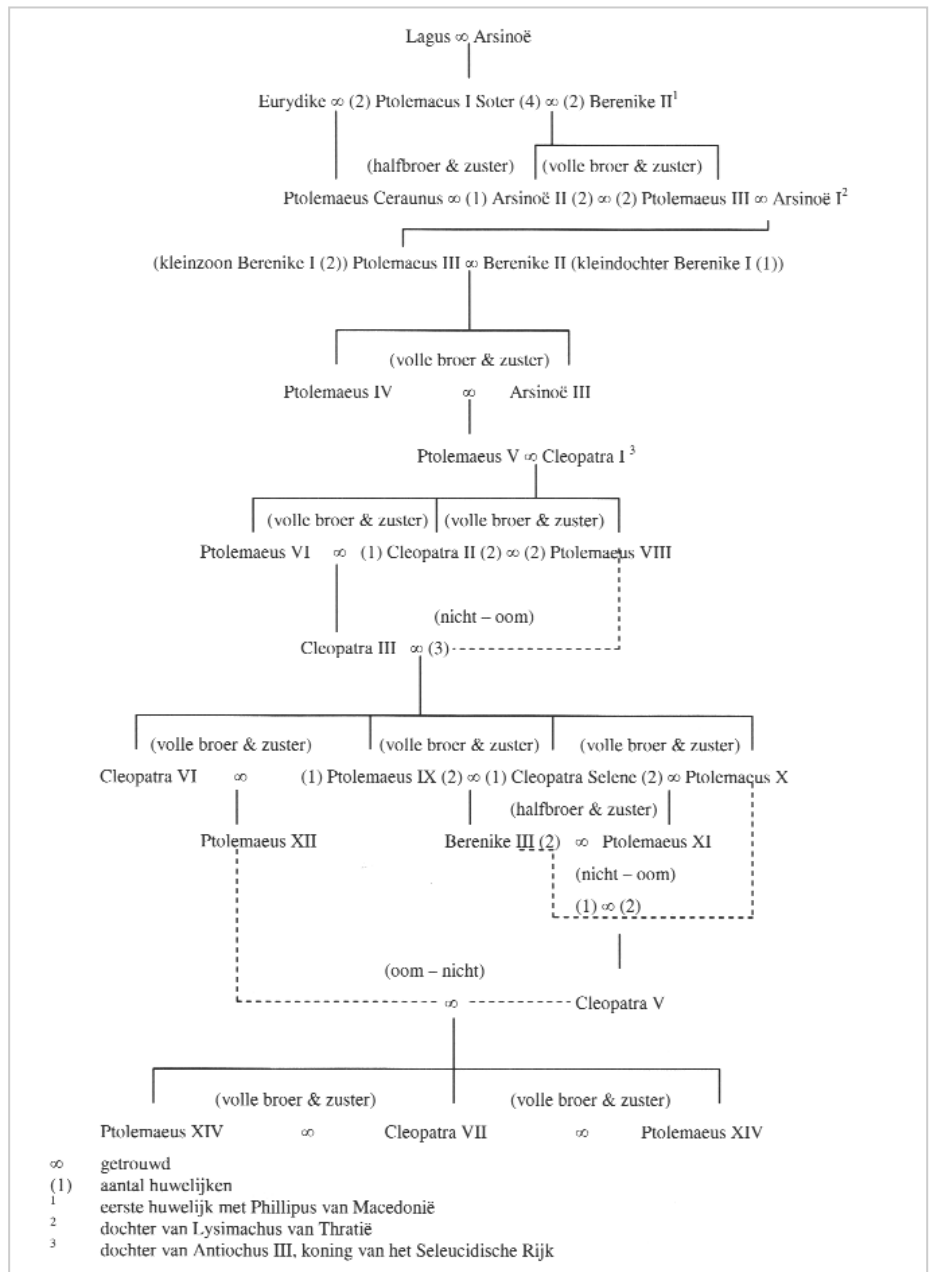
trekken. Een daarvan is Sarah Huebner.⁹ Hoewel zij het broer-zusterhuwelijk in Romeins Egypte an sich niet betwijfelt, meent zij dat deze bloedverwantschapshuwelijken niet moeten worden gezien als een verbintenis tussen twee biologisch gerelateerde kinderen, maar juist tussen een biologisch en een geadopteerd kind. Huebner baseert haar theorie op het feit dat adoptie in vrijwel de gehele klassieke wereld voorkwam en wordt besproken in het Romeinse, Byzantijnse en middeleeuwse recht uit West-Europa. Hierbij zou het vooral gaan om geadopteerde zonen die vervolgens met een biologische dochter trouwden.

De gewoonte om te adopteren was een Griekse gewoonte die later door de Romeinen werd overgenomen. Het aannemen van een zoon bij gebrek aan een mannelijke erfgenaam bood een aantal voordelen. Zo bood een adoptiefzoon aan de adoptiefouders enige mate van garantie dat er voor hun oude dag zou worden gezorgd. Daarnaast liet een dergelijk huwelijk aan de biologische dochter de mogelijkheid om thuis te blijven wonen. Die situatie was zowel voor de dochter als voor haar ouders zeer comfortabel, aangezien er dan geen vreemde vrouw in huis kwam. Tevens zorgde een dergelijke verbintenis dat de bruidsschat binnen de familie bleef en waarborgden de kinderen uit dit huwelijk via de biologische dochter de continuïteit van de bloedlijn.

In de oudheid was het van groot belang om te beschikken over een mannelijke erfgenaam. Gezien de hoge kindersterfte in die tijd hadden bejaarde ouders vaak geen zoon die hen kon onderhouden. Daarnaast bestond in Egypte het probleem dat dochters evenredig konden erven van de beide ouders. Dat was een grote zorg voor alle gemeenschappen waar virilocaliteit, het sociale systeem waarbij een getrouwde stel inwoonde bij of in de buurt woonde van de ouders van de man, het ideaal was. Aangezien vrouwen vaak buiten de familie trouwden en hun bezit meenamen, verloor het huishouden van de bruid immers de erfenis van hun dochter. Het adopteren van een zoon die dan trouwde met de biologische dochter was dus een ideale oplossing om de erfenis alsnog binnen de familie te houden. Op grond van deze economische en juridische realiteit stelt Huebner dat er in Romeins Egypte een geïnstitutionaliseerde vorm van incest bestond.¹⁰

Onderzoekster Sofie Remijns probeert de waarschijnlijkheid van Huebners theorie te meten door een eenvoudige test. Hierbij maakt ze gebruik van de Egyptische gewoonte om de oudste zoon te vernoemen naar de grootvader langs vaderszijde. Dit gebeurde niet bij adoptiefzonen. Indien de echtgenoten in broer-zusterhuwelijken werkelijk geadopteerde zonen waren, acht Remijns de kans klein dat deze dezelfde naam hadden als hun (adoptie)grootvader. Uit de censuslijsten blijkt echter dat bij ongeveer 30 procent van de broer-zusterhuwelijken de man dezelfde eigenaam had als zijn grootvader. Dit wijst dus op een biologische verwantschap en weerlegt Huebners theorie.¹¹

In een ander artikel van Sofie Remijns uit

Verkorte genealogie van de dynastie der Ptolemeëen.

2008, met Willy Clarysse als co-auteur, komen nog andere argumenten naar voren die de adoptietheorie verwerpen. Hoewel Remijns en Clarysse de strategie om een geadopteerde zoon te laten huwen met een biologische dochter niet ontkennen, betwijfelen ze om een aantal redenen dat dit een verklaring is voor de broer-zusterhuwelijken in Romeins Egypte. Het adopteren van een zoon zou volgens Huebner betekenen dat er geen andere mannelijke kinderen in het huishouden aanwezig waren. De samenstelling van de door Remijns en Clarysse bestudeerde gezinnen waar broer-zusterhuwelijken voorkwamen, wijst echter uit dat veertien van de negentien huishoudens meerdere zonen telden. Dit betekent dat deze families strikt gezien geen adoptie dienden te overwegen en dat de theorie van Huebner hier mank gaat. Ten tweede was het, zoals eerder gezegd, in de oudheid de traditie dat de oudste

zoon werd vernoemd naar zijn grootvader van vaderszijde. Hierdoor kwamen er in veel families maar twee namen voor die elkaar per generatie afwisselden. Volgens Remijns en Clarysse had 23 procent van alle mannen dezelfde naam als hun grootvader van vaderszijde. In de oostelijke Middelen behield een man die geadopteerd werd zijn eigen naam en kreeg hij daarnaast de familienaam van de adoptievader. Vanuit deze optiek zou dit betekenen dat adoptiezonen niet dezelfde naam droegen als hun adoptiegrootvader. Kijkend naar de nomenclatuur van de broer-zusterhuwelijken in de censuslijsten komt naar voren dat bij twaalf van de 37 gevallen (32 procent) de echtgenoot en vermoedelijke adoptiezoon/-broer dezelfde naam hebben als de vader van de vermoedelijke adoptievader.¹²

Hoewel de theorie van Huebner te weerleggen is, vestigt ze echter de aandacht op belang-

>>

rijke en tot nu toe veronachtzaamde eigenaardigheden in de papyrologische documentatie uit Egypte, met name de zeldzaamheid van de verwijzingen naar adoptie. Haar suggesties dat de papyri mogelijk een wijdverbreide adoptie-strategie verbergen, is aantrekkelijk en dient dan ook verder onderzocht te worden binnen de kaders van de Romeins-Egyptische demografie en overervingpatronen.

Tevens zet Huebner vraagtekens bij algehele betrouwbaarheid van de demografische informatie afkomstig uit de censuslijsten, welke

huwelijksvorm in zowel Grieks als Romeins Egypte in sommige gevallen op verscheidene manieren is te interpreteren, is het onomstotelijk zo dat mannen met hun zuster trouwden in Grieks-Romeins Egypte.

De term incest in de Romeinse, Griekse en Egyptische taal

In het verleden zijn er sociaaleconomische argumenten gegeven voor het voorkomen van het broer-zusterhuwelijk in Grieks-Romeins Egypte.

geschapen dat incest an sich ondubbelzinnig te definiëren is, hetzij op basis van de biologie, hetzij via de aard van de menselijke samenleving zelf. Een dergelijke houding is echter nutteloos en levert bovendien nog die extra conceptuele ballast op waarmee de term incest gepaard gaat in de antropologische en sociaal-biologische wetenschap. Hoewel endogamie zeker enige biologische risico's met zich meebrengt, mogen we niet vergeten dat samenlevingen vaak verschillende opvattingen hebben over de definitie van incest en over wat gezien wordt als incestueus. Hierdoor verschilt het incesttaboe niet van andere taboes en is het eerder onderhevig aan culturele stellingnames dan aan de biologische opvatting. Bij het verklaren van het broer-zusterhuwelijk moet men voor ogen houden dat er in Grieks-Romeins Egypte mogelijk een zeker taboe rond incest gold, maar dat de grenzen tussen toegestaan en verboden verbintenissen werden uitgevlakt, waardoor het toch acceptabel was om te huwen met een biologische broer of zus.

Het Nederlandse woord 'incest' komt van het Latijnse woord 'incestum', dat zoveel betekent als 'onzuiver', 'onkuis', 'bezoedelend' en 'vervuilend'. Incest is een sterk beladen term, die in andere culturen andere morele connotaties kan bevatten. Die waarden kunnen sterk verschillen van cultuur tot cultuur. Hoewel de aversie tegenover incest in veel culturen voorkomt, zijn er wel degelijk verschillen in de verwantschapsgraad vanaf welke een huwelijk en/of een seksuele relatie geoorloofd is.

In het Nederlands betekent incest 'bloed-schande', of volgens de Dikke Van Dale 'ontuchtige handelingen met het eigen minderjarige kind, stiefkind of pleegkind, zijn pupil of een aan zijn zorg, opleiding of waakzaamheid toevertrouwde minderjarige'. Strikt genomen betekent volgens de Nederlandstalige definitie dat een relatie met een minderjarig kind, stiefkind of pleegkind, al dan niet seksueel, niet is toegestaan. Een dergelijke verhouding met of tussen volwassen kinderen die al dan niet direct verwant zijn, is dan weer wel toegestaan.

In de hedendaagse literatuur wordt gesteld dat het incesttaboe universeel is en dat de endogame huwelijken bij de Ptolemeëen moeten worden gezien als het moedwillig breken met dit taboe. Een dergelijke interpretatie valt niet volledig te rijmen met de betekenis van het woord 'taboe'. Taboes zijn immers die gebruiken die enkel voor goden, koningen, priesters of opperhoofden voorbehouden zijn, terwijl deze voor de gewone bevolking uitgesloten of zelfs verboden zijn. Vele definities van dit begrip verwijzen naar het sacrale en onschendbaarheid. Vanuit dit perspectief braken de Ptolemeïsche koningen geen taboe door met hun zuster te trouwen. Het is integendeel zelfs juist om te stellen dat ze, precies door de grens te overschrijden van wat voor het gewone volk als verboden werd beschouwd, het taboe ten uitvoer brachten en er betekenis aan gaven. Hierdoor etaleerden zij hun speciale positie. Deze status is meer dan alleen een simpele assimilatie van het koninklijke met het goddelijke. Als

Cleopatra II (rechts) met haar dochter Cleopatra III (Tempel Kom Ombo, Egypte).

overigens de beste bron zijn om broer-zusterhuwelijken op te sporen. Hierbij geeft ze aan hoe onwaarschijnlijk het was dat van de 56 geregistreerde mannen boven de 50 jaar bijna 90 procent een in leven zijnde biologische zoon had die nog binnen het huishouden woonde.¹³ Een aantal censuslijsten laten specifieke tegenstrijdigheden zien die eventueel verklaard kunnen worden in termen van 'stille' adoptie. Stille adoptie is echter geen overtuigende verklaring voor het groot aantal veronderstelde broer-zusterhuwelijken dat zowel in de censuslijsten als in de overige documentatie wordt vermeld. Hoewel het bewijs voor het praktiseren van de

te. Hierbij gaan veel onderzoekers ervan uit dat dit verbintenisstype in de Griekse en Romeinse wereld werd gezien als moreel verwerpelijk en illegaal. Er zijn echter aanwijzingen dat huwen met een nauwe bloedverwant misschien niet zo sterk werd verafschuld en dat het juist een antieke gewoonte was die veel navolging kreeg. Aanwijzingen hiervoor kunnen we vinden bij het gebruik van de term incest in de Griekse, Romeinse en Egyptische wereld.

Bij het bestuderen en bespreken van het broer-zusterhuwelijk worden vaak termen als 'incest' en 'incestueus' gebruikt. Hierbij wordt door verschillende auteurs onbewust een beeld

Kaart Ptolemeïsch Egypte

Boven: Kaart gebied Fayoum

Uit J. Baines & J. Málek, 1980: *The Atlas of Ancient Egypt*, Oxford, p. 53.

een taboe iets is om zich af te zonderen, dan werden de Ptolemeëën door hun incestueuze handelingen taboe, waardoor ze zich daadwerkelijk isoleerden van en zo onbereikbaar werden voor het gewone volk. Hierdoor konden ze niet worden beoordeeld volgens de maatstaven van de normale menselijke omgangsvormen.

Onze hedendaagse term incest komt van het Latijnse *incestum*, wat zoveel betekent als (ritueel) onrein. Dit houdt in dat in de Romeinse gedragscode een soort morele afkeer gold van specifieke 'onreine' vormen van seksuele gedragingen. In meer formele bewoordingen wordt de term *incestum* gebruikt om een morele en legale smet aan te duiden, ontstaan door een daad die verboden was door de Staat. Het begrip gold vooral voor leden van de elite die bij tijd en wijle dergelijke illegale en onacceptabele huwelijksbanden durfden aan te knopen. Een bloedverwantschapshuwelijk werd gezien als een onzuivere en onwenselijke status, als een vorm van vervuiling van de sociale orde die hier tegen beschermd moest worden door formele wetgeving. De Romeinen worden van oudsher gezien als een volk dat per definitie exogaam was, een volk dat enkel buiten de familie huwde. Het feit dat er echter in de Latijnse taal een term bestond die relaties binnen de eigen familie aanduidt, kan misschien wel eens een indicatie zijn dat er in de Romeinse maatschappij wel degelijk bloedverwantschapsrelaties en -huwelijken binnen het (kern)gezin voorkwamen. Samenlevingen waar dat niet het geval was, behoeften logischerwijze geen term die dergelijke situaties moest aanduiden.

In tegenstelling tot het Latijn kent het Grieks geen woord voor incestueuze praktijken. Dit kan een indicatie zijn dat er in de Griekse wereld een enigszins andere houding of invulling werd gegeven aan nauwe bloedverwantschapshuwelijken dan bij de Romeinen. In Griekenland kwam het huwelijk tussen halfbroer en -zuster wel degelijk voor. In het klassieke Athene was het toegestaan om te huwen met een halfzuster van vaderszijde, terwijl men in Sparta met een halfzuster van moederszijde kon trouwen. In Athene en in bepaalde andere stadstaten was er blijkbaar geen wet nodig die een verbintenis tussen ouder en kind verbood.

G. Helbl, 2001: *A History of the Ptolemaic Empire*, London, p. 376-377

Er was een morele afschuw die gold als een ongeschreven wet bevolen door de goden. Wel bestond er een geschreven wet, uitgevaardigd door de Atheense staatsman Solon, die expliciet het huwelijk tussen broers en zusters van vaderszijde toestond, in tegenstelling tot verbintenissen tussen broers en zusters van moederszijde. Dat een dergelijke geschreven wet nodig was, kan niet alleen aangeven dat sommige mensen daadwerkelijk trouwden met (volle) broers en zusters, maar dat er ook bewust een concessie werd gedaan aan die vaders die hun bloedlijn wilden behouden door kinderen, verwekt tijdens verschillende huwelijken, de mogelijkheid te bieden om met elkaar te trouwen. De kans bestaat dat het huwelijk tussen een biologische volle broer en zuster in Romeins Egypte een extreme vorm van endogamie was die ook in de Griekse en misschien wel eveneens in de Romeinse wereld werd geïmplementeerd.¹⁴

In de Egyptische taal vinden we echter geen equivalent voor de term incest. Wel kent het Egyptisch het concept 'bwt', dat een equivalent is voor het hedendaagse taboe. Niettemin is het opmerkelijk dat onder bwt geen restricties vallen die de seksuele relaties en huwelijk tussen de leden van het (kern)gezin verbieden. In het Oude Egypte werd incest met andere woorden niet geplaatst onder de categorie bwt, die refereert aan zaken verwant met het kwaad, chaos

en taboes. Daarom is het waarschijnlijk dat relaties tussen nauwe bloedverwanten een andere status hadden binnen de Egyptische samenleving.¹⁵

Het al dan niet voorkomen van de term incest in de Romeinse, Griekse en Egyptische taal laat zien dat in het mediterrane gebied het fenomeen van bloedverwantschapsrelaties en -huwelijken een realiteit was, zelfs in samenlevingen die voor exogaam doorgingen. De harde en specifieke term die de Romeinen hanteerden kan een indicatie zijn dat relaties tussen bloedverwanten zoals broer en zuster toch voorkwamen. Maar ook het ontbreken van een dergelijke term voor bloedverwantschapsrelaties zoals broer-zusterhuwelijken kan een indicatie zijn dat in de desbetreffende samenlevingen, zoals de Griekse en Egyptische, bloedverwantschapsrelaties en -huwelijken sociaal acceptabel waren.

Incest: een wijdverbreid maatschappelijk en moreel aanvaardbaar fenomeen?

Naast de taal zijn er nog andere aanwijzingen die mogelijk kunnen bevestigen dat het huwen met een bloedverwant in het algemeen en met een broer of zuster in het bijzonder maatschappelijk gezien aanvaardbaar was. Zo kan worden verwezen naar het broer-zusterhuwelijk in >>

Grieks-Romeins Egypte. Afgezien van de kritiek van een enkeling, zoals de Atheense dichter Sotades, werd het eerste koninklijke broer-zusterhuwelijk binnen de Ptolemeïsche dynastie zowel in Egypte als daarbuiten niet gezien als moreel verwerpelijk. Het is uiteraard best mogelijk dat de negatieve reacties op dit koninklijke paar simpelweg nooit zijn opgeschreven of niet aan ons zijn overgeleverd. Toch is het opmerkelijk dat geen enkele onafhankelijke bron een negatief oordeel velt over de incestueuze relatie en de traditie die de familie op dat vlak aanhing. Het ontbreken van kritiek op deze relaties in onze bronnen kan dus eveneens een indicatie vormen dat het huwen met een zuster maatschappelijk en moreel aanvaardbaar was in de mediterrane wereld en in het Oude Nabije Oosten.

Het feit dat het broer-zusterhuwelijk ten tijde van de Romeinse bezetting van Egypte heeft kunnen floreren kan evenzeer een aanwijzing zijn dat deze praktijken in de Middellandse Zee en het Oude Nabije Oosten in zijn algemeenheid en bij de Romeinen in het bijzonder niet in zijn geheel als moreel verwerpelijk werden gezien. De Romeinen worden verondersteld een uitgesproken exogaam volk te zijn. Zowel het huwelijk tussen bloedverwanten in de eerste lijn als tussen familieleden met een verdere verwantschapsgraad was er ten strengste verboden. In de zijtak reikte dit verbod tot de zesde graad. Deze grens werd in de loop der tijd versoepeld en tijdens het principaat (eerste fase Keizertijd, 27 v. Chr.-284 n. Chr.) was dit een wat afgezwakte vorm van exogamie geworden. Vanuit deze optiek is het dan ook opmerkelijk dat het broer-zusterhuwelijk gedurende een kleine drie eeuwen heeft kunnen gedijen onder de Romeinse bezetting.

Een verdere bevestiging van de mogelijkheid dat het broer-zusterhuwelijk in de Middellandse Zee en het Oude Nabije Oosten als maatschappelijk en moreel aanvaardbaar werd beschouwd, kan worden gevonden in het Romeinse recht. Toen de Romeinen in 30 voor Christus Egypte in hun macht kregen, werd dit gebied een Romeinse provincie. Vanaf die tijd bestonden er drie rechtssystemen, namelijk het Romeinse, het Griekse en het Egyptische. Het Romeinse recht werd in tegenstelling tot het Griekse en het Egyptische alleen toegepast op Romeinse burgers. De overige inwoners van Egypte konden kiezen of ze zich bedienden van het Griekse of van het Egyptische recht. De keuze voor een rechtssysteem hing in sterke mate af van de situatie waarin beide partijen zich bevonden en welke voordelen de systemen hen boden.

Het beleid dat de Romeinen in de eerste eeuw in Egypte voerden, gaf de Egyptenaren de ruimte om hun eigen wetten en de daarbij behorende gewoontes en tradities te blijven navolgen. De Romeinse wetgeving, die endogame huwelijken, waaronder het broer-zusterhuwelijk verbood, had dus geen rechtstreekse gevolgen voor de bezette bevolking. Zo lezen we onder meer in het Romeinse wetboek de *Gnomon van de Idios Logos* dat [...] “het voor Romeinen verboden is om te huwen met hun zusters

of hun tantes, maar een huwelijk met de dochter van een broer is echter wel toegestaan. Wanneer een broer huwt met zijn zuster, dan zal hun bezit worden geconfisqueerd.”¹⁶ Enkel het huwelijk van Romeinse burgers was dus *matrimonium legitimum* (wettelijk huwelijk). Enkel zij werden hierdoor bestraft als ze een huwelijk sloten met hun (half)zuster. Een mogelijke straf was dat men het vermogen van de gehuwden in beslag nam. Het is opmerkelijk dat in de Romeinse wetgeving specifiek melding wordt gemaakt van een verbod op een huwelijk tussen broer en zuster. Kan dit mogelijk een indicatie zijn dat ook binnen de Romeinse samenleving dergelijke praktijken wel degelijk voorkwamen of waren de Romeinse beleidsmakers bevreesd dat dergelijke ‘Egyptische’ praktijken navolging zouden krijgen in het Romeinse Rijk en met name binnen de Romeinse samenleving?

De Romeinse wetten en sociale praktijken ten opzichte van huwelijken tussen nauwe bloedverwanten waren erg vijandig van toon en strenger dan diegene die we terugvinden in de Griekse stadstaten. De rigide term *incestum*, met zijn connotatie van (rituele) onreinheid, weerspiegelt de morele afkeer die tegen deze vormen van seksuele gedragingen gold. In de formelere betekenis van het begrip schuilde bovendien een juridische afwijzing van dit verbintenisstype, voornamelijk tegenover leden van de elite die nu en dan zulke huwelijken voltrokken. Een bloedverwantschapshuwelijk werd dus gezien als een onzuivere en onwenselijke status, een vorm van vervuiling van de sociale orde die hiertegen beschermd moest worden door formele wetgeving.

Naast de privaatrechtelijke sancties was er ook nog een strafrechtelijke kant bij het praktiseren van deze huwelijken. De bloedschande was een overtreding die door de Romeinse wet werd bestraft met een verbanning naar een eiland (*relegatio in insulam*) en geldboetes, maar nooit moest men een dergelijke daad met de dood bekopen. Deze strafrechtelijke sancties golden niet voor de personen die genoemd werden in de censuslijsten van Egypte, meestal Egyptenaren en Grieken. Echte Romeinse staatsburgers werden er niet vermeld. De privaatrechtelijke sancties tegen bloedverwantschapshuwelijken troffen alleen de Romeinse burger. Hier kwam echter verandering in door de instelling van de *Constitutio Antoniniana* in 212 na Christus.¹⁷ Deze wet gaf alle bewoners van het Romeinse Rijk het Romeinse burgerschap. Zij kwamen in één klap onder het Romeinse recht te staan, waarin een verbod gold op huwelijken tussen onder meer broer en zuster. Verschillende historici en archeologen nemen aan dat dergelijke huwelijken die vóór deze wet waren gesloten na de invoering ervan enigszins werden getolereerd. Na 212 na Christus vinden we in de Egyptische papyri geen endogame huwelijken terug. Dit wil evenwel niet zeggen dat deze huwelijken niet meer werden gesloten. Vermoedelijk werd na de invoering van de *Constitutio Antoniniana* het broer-zusterhuwelijk nog wel op illegale wijze gepraktiseerd. Dit vermoeden wordt bevestigd door een

edict dat onder de gezamenlijke heerschappij van Diocletianus en Maximilianus in 295 na Christus werd uitgevaardigd. Hierin werden bloedverwantschapsverbintenissen zoals broer-zusterhuwelijken expliciet verboden. In het edict is er sprake van verschillende incestueuze huwelijken en worden de verboden verwantschapsgraden gespecificeerd.¹⁸

Conclusie

Het broer-zusterhuwelijk in Grieks-Romeins Egypte is een fenomeen dat tot de verbeelding spreekt. In het verleden is er altijd aangenomen dat dit verschijnsel zich vooral beperkte tot Egypte. Toch zijn er voldoende aanwijzingen dat het een ruimere verspreiding kende. Het ontbreken van de specifieke term ‘incest’ in de Egyptische en Griekse taal, de aanwezigheid ervan in de Latijnse taal en de strenge Romeinse wetgeving met betrekking tot bloedverwantschapsrelaties kunnen een indicatie zijn dat dergelijke relaties navolging kregen in de antieke wereld en dat zij toch als maatschappelijk en moreel aanvaardbaar werden beschouwd. //

Noten:

- ¹ Sextus Empiricus, *Outlines of Pyrrhonism*. 323A.
- ² K. Hopkins, ‘Brother-sister marriage in Roman Egypt’, in: *Comparative Studies of Society and History*, 22, 1980, pp. 343-346; J. Modrzejewski, ‘Die Geschwisterehe in der hellenistischen Praxis und nach römischem Recht’, in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte (Romanistische Abteilung)*, 81, 1964, p. 59; Helmut Thierfelder, *Die Geschwisterehe im hellenistisch-römischen Ägypten*. Münster, 1960, pp. 12-15.
- ³ Sarah B. Pomeroy, *Women in Hellenistic Egypt: from Alexander to Cleopatra*. New York, 1984, pp. 13-29 en pp. 83-98.
- ⁴ Pausanias, *Description of Greece*. 1.7.1 & 9.31.
- ⁵ Theokritos, *Idyll*. 17.
- ⁶ K. Hopkins, ‘Brother-sister marriage...’, pp. 343-346.
- ⁷ Justinus, *Epitome*. 38.8.4.
- ⁸ R.H. Bixler, ‘Sibling incest in the royal families of Egypt, Peru and Hawaii’, in: *Journal of Sex Research*, 18, 1982, pp. 264-273.
- ⁹ S.R. Huebner, ‘Brother-Sister Marriage in Roman Egypt: a Curiosity of Humankind or a Widespread Family Strategy?’, in: *Journal of Roman Studies*, 97, 2007, pp. 21-49.
- ¹⁰ S.R. Huebner, ‘Brother-Sister Marriage...’, pp. 47-49.
- ¹¹ S. Remijsen, ‘Het broer-zusterhuwelijk in Romeins Egypte. Incest-taboe geslacht’, in: *Historica*, 31, 2008, pp. 19-21.
- ¹² S. Remijsen en W. Clarysse, ‘Incest or Adoption? Brother-Sister Marriage in Roman Egypt Revisited’, in: *Journal of Roman Studies*, 98, 2008, pp. 53-61, hier p. 59.
- ¹³ S.R. Huebner, ‘Brother-Sister Marriage...’, pp. 36-38.
- ¹⁴ J. Rowlandson en R. Takahashi, ‘Brother-Sister Marriage...’, pp. 106-109; J. Modrzejewski, ‘Die Geschwisterehe in der...’, pp. 59-60.
- ¹⁵ J. Rowlandson en R. Takahashi, ‘Brother-Sister Marriage...’, pp. 109-111.
- ¹⁶ Arthur S. Hunt en Campbell C. Edgar, *Select Papyri*. Londen, 1934, II, p. 47.
- ¹⁷ Ernst Schönbauer, *Das Römische Recht nach 212 in ausschließlicher Geltung?* Wenen, 1950, pp. 369-389.
- ¹⁸ R.K. Ritner, ‘Egypt under Roman rule: the legacy of ancient Egypt’, in: C.F. Petry, *The Cambridge History of Egypt Vol. 1 Islamic Egypt, 640-1517*. Cambridge, 1998, p. 11.

Rita Hermans (1979) is werkzaam als coördinator voor CLUE (*Research institute for the heritage and history of the Cultural Landscape and Urban Environment*) aan de Vrije Universiteit Amsterdam.

Contact: r.a.e.hermans@vu.nl

Uitnodiging VVG- bijeenkomst 2012

Op 20 april a.s. houdt de VVG zijn jaarlijkse bijeenkomst voor leden en voor overige belangstellenden bij Aletta, Instituut voor vrouwengeschiedenis op de Vijzelstraat 20 in Amsterdam.

Het programma ziet er als volgt uit:

- 14.30 : Welkom, ontvangst met koffie en thee. Aansluitend rondleiding door de nieuwe huisvesting van Aletta
 15.15 : Jaarvergadering VVG (alleen toegankelijk voor leden)
 16.00 : Uitreiking Johanna Naberprijs
 16.30 : Denksessie over een nieuw handboek Nederlandse geschiedenis en/of een vervolg op *Van moeder op dochter*
 18.00 : Diner pensant (op uitnodiging)

Brainstormsessie: Een nieuw handboek *Van moeder op dochter*?

De VVG wil graag de discussie aangaan over een vervolg van de in 1948 verschenen klassieker *Van moeder op dochter. Het aandeel van de vrouw in een veranderende wereld* en een nieuw handboek (Nederlandse) geschiedenis. Daarom nodigt de VVG haar leden en andere belangstellenden uit om hierover van gedachten te wisselen op 20 april 2012.

De agenda van de ledenvergadering

1. Opening en welkom
2. Vaststellen agenda
3. Notulen Algemene Ledenvergadering 15 april 2011
4. Terugblik en toekomstplannen door de voorzitter
5. Mededelingen
6. Financieel verslag 2011, begroting 2012 en kascommissie
7. *Historica*
8. Bestuurswisseling. Er is een vacature voor de secretaris.
9. Rondvraag en sluiting

Oproep: vacature secretaris

Het bestuur van de Vereniging voor Gendergeschiedenis (VVG) zoekt een enthousiast nieuw bestuurslid dat het secretariaat op zich wil nemen. De secretaris bereidt in samenwerking met de voorzitter de bestuursvergaderingen als ook de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering voor. Zij/hij maakt een voorstel voor de agenda en notuleert de vergaderingen.

Daarnaast verzorgt zij/hij de inkomende en uitgaande post. Het bestuur bestaat momenteel uit zeven leden, elk met hun eigen taak, en komt vier à vijf keer per jaar bijeen.

Voor meer informatie: Renée Nip,
 rianip@yahoo.com

Notulen Algemene Leden Vergadering Vereniging voor Vrouwengeschiedenis 2011

Verslag Algemene Ledenvergadering 15 april 2011

Aanwezig: Greetje Bijl, Leontien Bijleveld, Julie Carlier, Zonneke Matthee, Anneke Mulder-Bakker, Jasmijn van Mil, Renée Nip (verslag), Evelien Rijsbosch, Margit van der Steen, Josien Pieterse, Lisa Wouters (namens Els Flour)

Afwezig met bericht: Els Flour

De vergadering vindt plaats in Aletta, Amsterdam.

1. Opening

Evelien Rijsbosch opent de vergadering en heet alle aanwezigen welkom.

2. Agenda

De agenda zonder wijzigingen vastgesteld

3. Notulen Ledenvergadering 2009

De notulen van de Ledenvergadering d.d. 17 april 2009 worden goedgekeurd onder dankzegging van de voormalige secretaris Eveline Buchheim.

4. Terugblik en mededelingen

- Anneke Mulder-Bakker wordt bedankt met een bloemetje nu haar opvolgster aantreedt.
- De bijeenkomst van de IFRWH (*International Federation Women's His-*

tory) in Amsterdam (25-27 augustus 2010) vond plaats in samenwerking met Aletta. De VVG was vertegenwoordigd door Julie Carlier en *Historica* had er een stand.

- De redactie van *Historica* wordt bedankt voor al haar inspanningen.
- Pien Steringa stopt met de website en zal als haar opvolgsters Els Flour en Julie Carlier inwerken.
- De Johanna Naberprijs is omgezet tot een jaarlijkse prijs. De jury, waar ook de winnares van het voorgaande jaar zitting in heeft, staat onder leiding van Mieke Aerts.
- Leontien Bijleveld vraagt naar de betekenis van het lidmaatschap van de Nederlandse Vrouwenraad voor de VVG. De nieuwe voorzitter zal zich erin verdiepen. Leontien Bijleveld vraagt zich bovendien af of adreswijzigingen via de website wel doorkomen. Greetje Bijl zal dit nagaan.

5. Financiën

- Er is een klein overschot dankzij lage uitgaven
- De kascommissie heeft het financieel jaarverslag goedgekeurd en de penningmeester wordt gedechargeerd.
- Er is sprake van ledenverlies.
- Er zijn enkele wanbetalers die moeten worden aangepakt
- De verkoop van losse nummers (3) is gering; Evelien Rijsbosch gaat na hoe de losse verkoop verloopt.
- Een voorstel voor vereenvoudiging van ledenadministratie door de prijs voor een abonnement (instellingen) op *Historica* en lidmaatschap VVG inclusief *Historica* gelijk te trekken (€ 27,50) wordt aange- >>

nomen. Daarnaast zal de inkomensgrens voor een gereduceerd lidmaatschap worden aangepast. De voorzitter en penningmeester zullen nagaan wat redelijk is. De penningmeester zal een en ander toelichten in *Historica*. Bij negatieve reacties wordt dit uitgesteld en zal dit op de volgende ALV opnieuw aan de orde komen.

- Het streven is alles zoveel mogelijk via de email te laten verlopen, al blijft gebruik van gewone post mogelijk; de penningmeester zal de leden om emailadressen vragen. Greetje Bijl wijst erop dat het mogelijk is om via de website een emailadres door te geven.

6. Verslag commissies en werkgroepen

Historica

- Sophie Bollen wil haar functie als hoofdredacteur beëindigen, maar blijft aan tot er een opvolger is gevonden.
- Er zijn twee nieuwe aanmeldingen voor de redactie; ook Julie Carlier

heeft belangstelling.

- De invulling van het themanummer seksualiteit verloopt moeizaam.
- Er is discussie over de wetenschappelijke status van het tijdschrift. Greetje Bijl antwoordt dat een notensysteem is ingevoerd en er ook ruimte voor langere artikelen is. Aan het gewenste *peer review* wordt hard gewerkt.

7. Bestuur

- Margit van der Steen (Aetas/Huygens Instituut Nederlandse Geschiedenis/ Universiteit Leiden) wordt unaniem tot de nieuwe voorzitter gekozen.
- Julie Carlier (Universiteit Gent) wordt eveneens unaniem tot bestuurslid gekozen.

- 8. De voorzitter sluit de vergadering.

///

Netwerk Vrouwengeschiedenis

‘Femme d’état’ – Staatsvrouw aan het Franse hof

Charlotte Brabantina van Oranje-Nassau 1580-1631

Charlotte Brabantina van Oranje-Nassau is praktisch onbekend in de Nederlandse geschiedschrijving. Toch heeft zij haar sporen in de geschiedenis nagelaten evenals een uitgebreide correspondentie. Hieronder volgt een portret van deze Oranjeprinses over haar rol op het Franse politieke toneel en haar relatie met de Republiek.

/ Matty Klatter /

Het leven van deze dochter van Willem van Oranje en, door haar huwelijk, hertogin van Trémoille en Thouars, stond grotendeels in het teken van de toenemende strijd tussen katholieken en protestanten, als gevolg van de godsdienstoorlogen in Frankrijk. In het eerste kwart van de zeventiende eeuw speelde zij een opmerkelijke rol in het politieke en godsdienstige leven. Zij onderhield goede betrekkingen met het Franse hof, nam deel aan vredesbesprekingen en heeft veel betekend voor de zaak van de hugenoten. Ook was zij actief in de diplomatieke relaties tussen de Republiek en Frankrijk.

Uit haar correspondentie, die grotendeels bewaard is gebleven, blijkt een levendige politieke belangstelling en komt een goed beeld naar voren van haar leven aan het Franse hof.¹ De samensteller en de redacteur van Brabantina's correspondentie, de Franse historicus Jean-Luc Tulot en zijn Britse collega Simon Hodson, zijn van mening dat historici ten onrechte voorbij zijn gegaan aan de politieke betekenis van deze Oranjeprinses.

Jeugd en huwelijk

Charlotte Brabantina werd op 17 september 1580 in Antwerpen geboren als vijfde dochter van Willem van Oranje (1533-1584) en zijn derde vrouw Charlotte de Bourbon-Montpensier (1547-1582). Als petekind van de Staten van Brabant werd zij op 25 oktober 'Brabant' gedoopt en kreeg zij bij die gelegenheid een lijfrente van tweeduizend gulden per jaar toegekend, die overigens niet altijd werd betaald. Zij werd Charlotte Brabantina genoemd.

Brabantina was nog geen twee jaar oud toen haar moeder stierf. Haar vader, inmiddels hertrouwd met Louise de Coligny (1555-1620), werd twee jaar later vermoord. Over de onzekere situatie waarin zij en haar zusjes als onderloze prinsesjes waren terechtgekomen, schreef de oudste, Louise Juliana (1576-1644), twee brieven aan hun oom Jan van Nassau. Ze verzoekt hem haar en haar zusjes in bescher-

Charlotte Brabantina van Oranje-Nassau

ming te nemen en ervoor te zorgen dat zij in het protestantse geloof van hun ouders opgevoed zouden worden.² De kans was inderdaad groot dat zij door hun streng katholieke grootvader Bourbon-Montpensier naar Frankrijk gehaald zouden worden voor een katholieke opvoeding, die strijdig was met hun geloof. Hun stiefmoeder wist dit echter te voorkomen. Zij nam de zorg voor de kinderen op zich, zodat Brabantina samen met haar zussen Louise Juliana, Elisabeth (1577), Emilia Secunda (1581) en halfbroer Frederik Hendrik (1584), eerst in Vlissingen (1585-1591) en daarna in het Oude Hof aan het Noordeinde in Den Haag kon opgroeien.³

Louise de Coligny maakte er een ontmoetingsplaats van voor familie, vrienden en buitenlandse vorsten. Brabantina kreeg een Frans georiënteerde opvoeding van haar stiefmoeder,

met wie zij een hechte band kreeg. Ze noemden elkaar 'maman' en 'ma fille'. Ook haar halfbroers en haar zusters liepen met haar weg. Ze hielden van haar levendigheid en in de familiekring werd zij 'la belle Brabantine' genoemd. Zelfs de weinig schrijvende Maurits schreef haar hartelijke brieven waaruit blijkt hoezeer hij op zijn lievelingszuster gesteld was.

Afkomstig uit de bovenlaag van de Franse aristocratie beschikte Louise de Coligny over een uitgebreid internationaal netwerk van contacten met geestesverwanten en familieleden, waaronder haar jeugdvrinden koning Hendrik IV van Frankrijk en zijn zus Catharina van Bourbon. Zij reisde geregeld naar haar vaderland waar zij logeerde aan het hof van de koning en zijn echtgenote Maria de Medici, met wie zij eveneens bevriend was.⁴ Ook introduceerde ze haar zoon Frederik Hendrik aan het hof in Parijs waar hij geruime tijd verbleef – te lang naar de zin van zijn halfbroer prins Maurits die hem als zijn opvolger beschouwde. De gecultiveerde Louise zag mogelijk ook een positie voor haar zoon aan het Franse hof. Dat was niet naar de zin van Maurits die hem in 1599 verzocht terug te keren naar Den Haag.

De troonsbestijging van Hendrik als koning van Frankrijk in 1594, had Louise de Coligny's positie versterkt ten opzichte van Brabantina's halfbroer prins Maurits, het waarnemend hoofd van de Oranjefamilie. Zij maakte zich sterk in de allianties van haar stiefdochters met leden van de Franse protestantse adel. Daarbij werd ze gesteund door de Staten van Holland, die achtduizend gulden reisgeld betaalden in de hoop dat de dochters van Willem van Oranje in hugenotenkringen geschikte partners zouden vinden. Zo zou de calvinistische zaak en de relatie met Frankrijk gediend zijn. Bij de totstandkoming van Brabantina's huwelijk speelde Louise een belangrijke rol. In 1594 introduceerde ze de veertienjarige Brabantina samen met haar oudere zus Elisabeth (1577-1642) aan het Franse hof bij de koninklijke fa- >>

milie en bij invloedrijke hugenoten als haar neven Henri de la Tour d'Auvergne, hertog van Bouillon en prins van Sedan (1555-1623) en Claude de la Trémoille, hertog van Thouars (1567-1604). De zussen maakten er furore en werden omringd door bewonderaars uit de Franse aristocratie. Brabantina kreeg een aanbod van de vijftienjarige hertog Henri de Rohan, maar haar stiefmoeder vond hem te jong. Brabantina trouwde in 1598 mede op voorstel van de hertog van Bouillon, met wie Elisabeth inmiddels was getrouwd, met de vijftien jaar oudere Claude de la Trémoille, hertog van

Bron: R. van Ditzhuyzen, Oranje-Nassau. Een biografisch woordenboek. Haarlem, 2004.

Thouars⁵. Hij was een neef van haar stiefmoeder en zwager van Bouillon en een van de kopstukken van de hugenotenadel. De overgang van koning Hendrik IV tot het katholieke geloof in 1594 had tot toenemende spanningen onder de hugenoten geleid. Zij vreesden voor een verslechtering van hun positie en de verbintenis van een van hun prominente leiders met een dochter van Willem van Oranje was van grote politieke betekenis. Ze hoopten daarvoor hun positie te versterken.

Om toestemming van Maurits voor het huwelijk van Brabantina te krijgen reisde Louise in 1597 met Brabantina en haar dertienjarige zoon Frederik Hendrik naar kamp Oldenzaal waar Maurits gelegerd was. Op kasteel Twickel werden de huwelijksonderhandelingen gevoerd. Maurits' oordeel was positief: op 22 augustus schreef hij aan Brabantina "*Ma soeur*, ik zie dat sinds ik je verliet ons *trink trink* is veranderd in een huwelijk. Het komt mij voor dat je dit huwelijk niet kunt weigeren. Ik raad het je aan als degene die meer van je houdt dan iemand anders op deze aarde, hoewel ik weet dat je daardoor dit land zal moeten verlaten, wat mij zeer zal spijten...*Adieu ma belle Brabantine*".⁶ Ook de Staten-Generaal gaven hun toestemming.

Frederik Hendrik, die de voorkeur had gegeven aan zijn vriend Rohan, die zijn zus voor de

tweede maal ten huwelijk had gevraagd, toonde zich teleurgesteld over die keuze: "ik verbaas mij erover dat je die arme Rohan in de steek hebt gelaten om een ander te nemen die lang zoveel niet voor je gedaan heeft als hij, ik had dit helemaal niet verwacht", schreef hij aan Brabantina.⁷ In 1598 begeleidde Louise de bruid naar Frankrijk waar zij de ontstemde Hendrik IV wist te bewegen om zijn toestemming te geven. Deze had zich bij de huwelijks-onderhandelingen gepasseerd gevoeld door de La Trémoille, die hij als prominent aanvoerder van de protestantse oppositie wantrouwde. Hij

Charlotte Brabantina, Jeugdportret 1580-1582 door D. van den Queborne, paneel 102x75 cm. Museum des Siegerlandes, Siegen.

zag in hem en zijn zwager Bouillon een mogelijke tegenstander die zich tegen hem zou kunnen keren. Maar de koning kon aan de verbintenis van een dochter van Willem van Oranje met een hugenoten-leider ook steun ontlelen in zijn strijd tegen Spanje. "Bovendien was Louise *capable d'adoucir beaucoup d'humeurs*", zoals de Franse staatsman Philippe Duplessis-Mornay in zijn memoires optekende.⁸

'La belle et la bête'

Brabantina's huwelijk werd op 11 maart 1598 luisterrijk gevierd in Châtellerault in aanwezigheid van haar stiefmoeder en Frederik Hendrik. De hugenoten waren daar al sinds juni 1597 in vergadering (*Assemblée*) bijeen om te overleggen hoe zij hun positie konden versterken en het huwelijk moest de eenheid en kracht van de hugenotenbeweging demonstrenen.

Van de Staten van Holland kreeg Brabantina een bruidsschat van twintigduizend gulden. Gold de zeventienjarige '*la belle Brabantine*' als de mooiste van de dochters van Charlotte de Bourbon, haar bruidegom werd echter door tijdgenoten omschreven als "wat mismaakt van uiterlijk, korthalzig en een oog groter dan het andere" (hij had waarschijnlijk een hazenlip)⁹. Het jawoord van de bruid kwam niet van harte

en ze verweerde zich aanvankelijk tegen de avances van haar bruidegom. "Het huwelijk is gesloten", schreef haar zwager Bouillon aan zijn vriend Philippe Duplessis-Mornay, "maar nog niet voltrokken; er zijn een paar mooie ruizes over geweest".¹⁰ Louise de Coligny zou al haar tact nodig hebben gehad om de bruid het huwelijksbed in te praten.

Zo wist de weduwe van Willem van Oranje dankzij haar talrijke connecties voor twee van haar stiefdochters huwelijken te arrangeren met vooraanstaande Franse aristocraten en de hugenotenbeweging te versterken door de hugenotenadel te verbinden met de Oranje-Nassau-dynastie.

Op 30 April 1598 werd een vredesverdrag gesloten, het Edict van Nantes, dat een eind moest maken aan de godsdienstoorlog (tussen katholieken en protestanten) en de hugenoten een gelijkberechtigde positie in het Franse rijk moest geven.

Hertogin de La Trémoille

Het paar vestigde zich in het stamslot van de Trémoilles in Thouars. Ze kregen vier kinderen: Henri (1598-1674), Charlotte (1599-1664), Elisabeth (1601-1604) en Frederik Maurits (1602-1642). Louise de Coligny toonde zich zeer verheugd over de geboorte van Brabantina's eerste kind op 22 december, tien maanden na de huwelijksvoltrekking: "*ma fille, een zoon*", schreef zij, "ik huil van geluk en heb geen woorden om uitdrukking te geven aan mijn blijdschap...dat heb je goed en snel gedaan...ik kan niet wachten hem te zien"¹¹.

Brabantina's huwelijk gold als redelijk gelukkig; uit zijn correspondentie blijkt dat haar echtgenoot zeer op haar gesteld was. Brabantina's brieven aan haar man getuigen van haar toewijding, maar de toon is formeler en gereserveerder dan in de brieven van haar man aan haar. Jean-Philippe Tulot typeert Brabantina als een sterke persoonlijkheid die haar man en haar omgeving naar haar hand wist te zetten. Als tegenstander van de koning zou hij het slachtoffer zijn geworden van de psychologische druk die deze op hem zou hebben uitgeoefend. Hij leidde hij de laatste jaren van zijn leven een teruggetrokken bestaan en accepteerde het openbare optreden van zijn jonge echtgenote, die ook het beheer voerde over de familiefinanciën.¹² Na zes jaar huwelijk overleed Claude de la Trémoille aan jicht en kort daarna stierf ook hun dochtertje Elisabeth aan de kinderpokken. Zo werd de vierentwintigjarige weduwe Brabantina regentes van het hertogdom voor haar oudste zoon Henri.

Met haar stiefmoeder Louise de Coligny en haar zussen Louise Juliana (woonachtig in Heidelberg), Elisabeth (Sedan) en Flandrina had zij een hechte band. Zij bezocht hen regelmatig en voerde een uitvoerige correspondentie met hen. Ze noemden zichzelf en elkaar hierin "*femmes d'état*", staatsvrouwen. Ze waren zich sterk bewust van hun rang en positie. Behorend tot de hoogste maatschappelijke stand door hun dynastieke afkomst en verwantschap met het Franse koningshuis, be-

schouwden ze hun politieke handelen als een vanzelfsprekend onderdeel van hun identiteit. De familiestatus – en in het verlengde hiervan de hugenotenbeweging – was hierbij de belangrijkste drijfveer. De levendige en geestige brieven geven een goed beeld van het leven aan het hof en van de politieke en religieuze verhoudingen en ontwikkelingen. Met Flandrina, die abdis was van het Benedictijnenklooster St. Croix bij Poitiers en de dichteres Anne de Rohan correspondeerde zij over geloofszaken en wisselde publicaties uit over theologische vraagstukken.

van vooraanstaande protestantse vrouwen uit de Franse adel zoals Catherine de Bourbon, Catherine de Parthenay en Anne en Catherine de Rohan, die een actieve rol speelden in de strijd tussen de hugenoten en de katholieken.¹³ Ook haar zuster Elisabeth van Bouillon maakte deel uit van deze kring. In tegenstelling tot haar man, die vanwege zijn voortdurende ruzies met de koning destijds uit de gratie was geraakt, genoot Brabantina de steun van Hendrik IV. Hij waardeerde de matigende invloed die zij op haar man en op de Bretonse adel had uitgeoefend. Dat zij in 1602 haar man er

gezag te maken. Bouillon wenste hiervan formele erkenning van de koning, die hem inmiddels “*Brouillon*” noemde. Bij haar onderhandelingen met het kabinet van de koning en de kanselier wist zij concessies los te krijgen van beide partijen, wat resulteerde in een compromis dat een eind moest maken aan het conflict over de erkenning van de soevereiniteit van Sedan. Het familiebelang was hierbij Brabantina’s grootste drijfveer: voor de status van haar familie was deze soevereiniteit van Sedan van groot belang.

De protestantse kerken in het hertogdom konden op haar steun en bescherming rekenen. Bij spanningen en conflicten tussen de hugenoten en de katholieken trad zij bemiddelend op en trachtte zij een compromis te vinden¹⁵. Daardoor verwierf zij zich ook bij de laatsten een goede reputatie en wist zij haar gezag te vestigen. Brabantina verzette zich ook tegen de onderlinge verdeeldheid bij de hugenoten en riep tijdens de synodes van Saumur in 1611 en Thouars in 1612 op tot eenheid. Tijdens de nationale synode die in 1612 in Privas werd gehouden werd haar gevraagd haar “goede bemiddeling” voort te zetten. Later dat jaar wist ze een handgemeen van de fracties te voorkomen.

Brabantina speelde ook een verzoenende rol bij conflicten onder de Bretonse protestantse adel waarbij zij de positie en het belang van haar zoon Henri niet uit het oog verloor. “*Madame de La Trémoille se gouverne avec beaucoup de prudence et ne demande que le service du Roi et le repos public*”, aldus Duplessis-Mornay in zijn memoires.¹⁶ Brabantina’s politieke optreden blijkt ook uit haar deelname aan de conferentie van Loudun in 1616. Zij had niet alleen krediet opgebouwd bij Hendrik IV, maar ook bij zijn weduwe koningin-moeder Maria de Medici en zijn zoon en opvolger de nieuwe Franse koning Lodewijk XIII (1601-1643). Deze was bij de dood van zijn vader in 1610 nog minderjarig en stond onder voogdij van zijn moeder. De anti-Spaanse politiek van Hendrik hoorde tot het verleden en door een binnenlandse opstand in 1614 laaide de godsdienstoorlog in Frankrijk op. Op verzoek van Maria de Medici nam Brabantina deel aan de vredesconferentie van Loudun die aan de olopande spanningen tussen katholieken en protestanten een einde moest maken. Brabantina bemiddelde met succes tussen de partijen.¹⁷ Ook haar zus Elisabeth van Bouillon was aanwezig en noteerde dat Maria vrede wilde in tegenstelling tot haar zoon Lodewijk. Naar aanleiding van Brabantina’s succesvolle deelname aan de conferentie van Loudun schreef Louise de Coligny haar hoezeer zij ingenomen was met haar rol als “staatsvrouw”. Zij voegde daar nog aan toe dat ook haar broers Maurits en Frederik Hendrik zich verheugden een zuster te hebben die zo’n belangrijke staatsvrouw was.¹⁸ Het stelde Brabantina in staat om ook haar familiebelangen zeker te stellen bij de besluiten die op de conferentie genomen werden.

Het pro-Spaanse beleid van Lodewijk bleef voor onrust zorgen en dwong de hugenoten tot >>

Bron: W. Ruijzendaal en M. Conrads, Nassau & Oranje.

Charlotte Brabantine van Oranje-Nassau 1580-1631 en Claude de La Trémoille - Hertog van Tours 1566-1604.

‘Femme d’état’ – Staatsvrouw

Uit Brabantina’s correspondentie blijkt dat de onafhankelijker rol die zij als weduwe kon spelen haar goed beviel. De huwelijksaanzoeken die ze kreeg wees ze af. Zij genoot van haar vrijheid en nam actief deel aan het sociale en politieke leven en kwam op voor de protestanten in de regio.

Ze verbleef regelmatig aan het hof in Parijs om haar belangen te behartigen en had daar veel invloed. In politiek opzicht deelde zij de aspiraties en ondersteunde het beleid van verzoening van haar raadsman Duplessis-Mornay (1594-1623). Als invloedrijk hoveling en gouverneur van Saumur speelde hij een belangrijke rol in de politieke ontwikkelingen in West-Frankrijk. Uit zijn memoires ‘*L’Histoire de ma vie*’ komt een goed beeld naar voren van de rol die Brabantina speelde in de politieke ontwikkelingen. Ze bezocht politieke bijeenkomsten en nam deel aan vergaderingen van de hugenoten en trad bij onderlinge verdeeldheid en conflicten bemiddelend op. Ook fungeerde zij als intermediair bij het hof in Parijs voor haar zusters Louise Juliana, keurvorstin van de Palts en Elisabeth van Bouillon.

Met koning Hendrik IV en zijn echtgenote Maria de Medici had Brabantina een goede verstandhouding. Zij maakte deel uit van een kring

van weerhouden had zijn steun te geven aan een samenzwering tegen Hendrik had haar nog meer krediet opgeleverd. Dat bleek ondermeer uit zijn weigering om na het overlijden van haar man in te gaan op het advies van zijn raadgevers voordelig land te kopen dat aan haar man had behoord. Hendrik wilde dat het ten goede zou komen aan Brabantina en haar kinderen zodat ze daarmee de schulden die haar man had achtergelaten zou kunnen aflossen, want, aldus de koning “*c’est une bonne femme..., Mme de La Trémoille*”.¹⁴ Ook lukte het Brabantina om met zijn steun de nalatenschap van de graaf van Laval te verwerven, een verwant van Louise de Coligny. Hierdoor kon zij haar inkomsten verdubbelen en haar schulden aflossen. Zo wist Brabantina haar krediet bij de koning te verzilveren en haar familiebelang zeker te stellen.

Brabantina liet haar politieke invloed regelmatig gelden. Bij de verdeling van bestuurlijke posten tussen katholieken en protestanten wist zij functies voor haar oudste zoon te verwerven. Ook trad zij bemiddelend op in een conflict tussen Hendrik IV en haar zwager de hertog van Bouillon. Deze had de gunst van de koning verspeeld door zijn antikatholieke houding en zijn pogingen zijn hertogdom, Sedan, zelfstandig en onafhankelijk van het koninklijk

het versterken van hun militaire posities. Brieven van Lodewijk aan Brabantina laten zien dat hij belang hechtte aan haar oordeel. Illustratief voor de prominente rol die vrouwen uit de bovenlaag van de Franse aristocratie in die tijd in het openbare leven speelden, is dat Lodewijk haar als dank voor haar bemiddelende rol bij de totstandkoming van de Vrede van Loudun in 1616, in 1617 de leiding gaf van de 22e nationale synode van de hervormde kerken die in mei en juni in Vitré werd gehouden. Het was een bevestiging van het feit dat Brabantina er in

ke leven dat hij leidde en de schandalen die hij veroorzaakte. Hij verspeelde de gunst van de Franse koning en van prins Maurits, en werd uiteindelijk in 1642 gedood bij een duel in Venetië.

Brabantina had ook talent voor dynastieke huwelijkspolitiek. De nauwe bloedverwantschap weerhield haar er niet van om in 1619 voor haar oudste zoon een huwelijk te arrangeren met de dochter van haar zus Elisabeth Maria de la Tour d' Auvergne (1601-1655). Er moest speciale dispensatie van de koning voor

In 1629 arrangeerde zij een huwelijk voor haar nicht Henriette de La Tour, een dochter van Elisabeth, met de Bretonse hugenoot Amaury III Gouyon, markies van Moussaye. Het was een strategische zet in het politieke spel van Brabantina ter versterking van de protestantse geleerden. Het was ook haar manier om revanche te nemen op de koning vanwege zijn onverzoenlijke houding ten opzichte van haar zoons. De markies en markiezin van Moussaye bleken een belangrijke bron van politieke steun voor Henri de La Trémoille en versterkten de positie van de hugenoten in Bretagne tot aan de herroeping van het edict van Nantes.

Zo breidde dankzij Brabantina's huwelijkspolitiek het netwerk uit dat prominente protestantse dynastieën in Europese landen met elkaar verbond. Het versterkte ook haar eigen positie.

In 1630 reisde Brabantina voor de tweede keer naar Engeland om haar dochter Charlotte te bezoeken. Ze was aanwezig bij de geboorte van haar kleindochter Henriette Mary. Op doorreis in de graafschappen Lancashire en Cheshire werd zij in de stad Chester met veel eerbetoen en enthousiasme ontvangen door de lokale bevolking en het gemeentebestuur.

Republiek der Nederlanden

Brabantina verbleef regelmatig aan het stadhouderlijk hof in Den Haag. Ook haar dochter Charlotte verbleef daar en werd gedeeltelijk door Louise de Coligny opgevoed. De reden daarvoor was waarschijnlijk dat Hendrik IV Brabantina's kinderen aan zijn hof in Parijs wilde binden en van een protestantse opvoeding dan weinig terecht zou komen. Zoon Henri kreeg een deel van zijn opvoeding aan het hof van zijn tante Elisabeth in Sedan.

Als weduwe en regentes voor haar zoon voerde Brabantina een op de Republiek gerichte buitenlandse politiek en vormde zij een belangrijke schakel tussen het Franse en het Haagse hof. Daar speelde zij een niet onbetekende rol en had zij enige invloed. Zij scheen op de hoogte te zijn van staatsgeheimen en sprak regelmatig over politieke en militaire zaken met buitenlandse diplomaten. Uit berichten van enkele Venetiaanse gezanten, die in Den Haag een vaste ambassade hadden gevestigd, blijkt dat zij goed was ingewijd in politieke zaken.²³ Voor Frederik Hendrik fungeerde zij als diplomatieke koerier tussen hem en de Venetiaanse ambassadeur in Den Haag, Vincenzo Gussoni²⁴. Zo speelde zij een belangrijke rol in het diplomatieke verkeer tussen het Franse en het Haagse hof.

In de strijd tussen remonstranten en contraremonstranten tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621)²⁵ trachtte Brabantina te bemiddelen in het conflict tussen haar broer Maurits, die de kant van de rechtzinnige contraremonstranten had gekozen en Louise de Coligny die aan remonstrantse zijde stond. Louise verzette zich tegen Maurits' behandeling van vooraanstaande remonstranten als landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en hofpredikant Johannes Uittenboogaart. Braban-

Jacques de Gheyn, Drie dames nemen het rouwbeklag in ontvangst na het overlijden van prins Maurits, 1625. De jonge vrouw rechts is waarschijnlijk Amalia van Solms, de andere twee zijn mogelijk Charlotte Brabantine van Nassau en haar dochter Charlotte, de latere Lady Strange, die in deze tijd aan het stadhouderlijk hof in Den Haag verbleven.

politiek opzicht toe deed in de kringen van het Franse hof.¹⁹ Zo speelde zij als hertogin van Trémoille een belangrijke rol in de geschiedenis van het protestantisme in Frankrijk aan het begin van de zeventiende eeuw. In het conflict tussen de koning en Maria de Medici, resulterend in een machtsgreep van de zoon tegen de moeder, koos Brabantina de kant van Lodewijk en verzekerde hem persoonlijk van haar loyaliteit. Daarmee trachtte zij te voorkomen dat hij zijn campagne tegen de protestantse steden zou opvoeren. Brabantina beschouwde hem als de hoeder van het edict van Nantes en verwachtte van haar zoon Henri dat hij de koning trouw zou blijven. Maar de troonsbestijging van Lodewijk XIII in 1620 maakte definitief een einde aan het relatief gematigde beleid ten opzichte van de hugenoten dat zijn voorgangers voerden. De conflicten met, en vervolging van de hugenoten en hun leiders namen toe. Brabantina moest herhaaldelijk bemiddelen bij de conflicten tussen de koning en haar zoons Henri en Frederik Maurits. Tot verdriet van zijn moeder zag Henri de La Trémoille zich in 1628 gedwongen tot hetatholicisme over te gaan in de hoop daarmee zijn positie te aan het hof te redden. In ruil daarvoor kreeg hij van kardinaal de Richelieu het bevel over een legereenheid. Ook haar jongste zoon, Frederik Maurits, graaf van Laval, baarde haar zorgen door het avontuurlijk-

worden verleend.²⁰ De alliantie tussen de dynastieën de La Trémoille en Bouillon diende de familie-eenheid te symboliseren en hun positie aan het Franse hof te versterken. De verbintenis was praktisch al bij de geboorte van de kinderen gepland. Het toont aan hoezeer het persoonlijke en het politieke door elkaar liep en hoe Brabantina's handelen gedomineerd werd door familiebelang en -status in de context van het dynastiek-protestantse netwerk waarvan zij deel uitmaakte.

Voor haar dochter Charlotte regelde Brabantina in 1626 met behulp van de 'Winterkoningin' Elisabeth Stuart²¹ een huwelijk met James Stanley, later graaf van Derby en soeverein van het eiland Man. Charlotte zou later in Engeland beroemdheid verwerven door haar moedige verdediging van het eiland Man tegen de aanhangers van Cromwell. Brabantina begeleidde het paar naar Londen waar zij van juli tot oktober aan het hof van koning Karel I verbleef. Ook hij deed een beroep op Brabantina's bemiddelingskwaliteiten. Op zijn verzoek trad zij op als belangenbehartiger van zijn impopulaire echtgenote, de Franse koningsdochter Henriette Marie, een zuster van Lodewijk XIII. Haar Franse entourage had de Engelse koningin een slechte naam bezorgd. Brabantina slaagde er in het vijandige klimaat ten opzichte van haar te neutraliseren.²²

tina betreurde de onverdraagzaamheid van de contraremonstranten en probeerde steun voor haar stiefmoeder te zoeken bij Duplessis-Mornay. Zij deed alles wat in haar vermogen lag om een breuk tussen haar broer en stiefmoeder te voorkomen. Daartoe reisde zij in 1619 naar Den Haag en probeerde in een onderhoud Maurits tevergeefs te bewegen zich toleranter op te stellen, geweld te vermijden en zich met Louise te verzoenen²⁶.

Brabantina zorgde er ook voor dat haar hofpredikant Rivet uit Thouars benoemd werd tot

smettelijke ziekte die zij in Parijs had opgelopen. Haar zuster Emilia Secunda was aanwezig bij haar sterfbed.

Besluit

Brabantina speelde als hertogin van Trémoille een belangrijke rol in de geschiedenis van het Franse protestantisme. Ze bewees zich als staatsvrouw door de belangen van de hugenoten in moeilijke omstandigheden te behartigen en haar invloed bij het Franse hof met succes aan te wenden. Daarbij combineerde ze de

Henri IV

hoogleraar in de theologie aan de universiteit van Leiden.

“Femmes d'affaires”

Brabantina genoot ook het vertrouwen van haar familie. Op verzoek van haar oudste zus Louise Juliana trad Brabantina in Den Haag op als zaakwaarnemer voor haar zussen bij de afwikkeling van de nalatenschap van hun vader, na het overlijden van hun oudste broer Filips Willem, prins van Oranje, in 1618. Deze had Maurits tot universeel erfgenaam benoemd en de broers waren weinig geneigd rekening te houden met de belangen van hun zusters. Brabantina werd afgevaardigd om hun belangen te verdedigen omdat zij de enige zou zijn die iets bij Maurits gedaan zou kunnen krijgen, en, “*estant femme d'affaires, il faut que vous soiez nostre présidente*”, aldus Louise Juliana.²⁷ Over de definitieve verdeling van de erfenis kon pas na enige tijd overeenstemming worden bereikt.

De overgang van haar zoon tot het katholicisme en de verslechtering in de positie van de hugenoten in haar gebied was voor Brabantina aanleiding om in 1631 Thouars te verlaten en zich te vestigen in Châteaurenard bij Orleans. In het voormalige kasteel Mothe van Louise de Coligny overleed zij na een kort ziekbed op 19 Augustus op vijftigjarige leeftijd aan de be-

complexe functies van regentes, bestuurster, bemiddelaar en diplomate.

Ze was een sterke persoonlijkheid, ze was strijdbaar en genoot het vertrouwen van vorsten, diplomaten, politici en haar familie. Haar optreden was niet ongewoon in Frankrijk in het begin van de zeventiende eeuw. Vrouwen uit de Franse aristocratie speelden er een prominente rol in de hugenotenbeweging, waren actief betrokken bij de strijd, de conferenties en synodes en traden daarbij in het algemeen verzoenend op. Bovendien had Brabantina als weduwe meer vrijheid van handelen en kon zij zelfstandiger optreden. Toch is de Britse historicus Simon Hodson van mening dat dit niet de enige verklaring is voor haar prominente rol als weduwe (1604-1632) in de publieke arena. Voor Brabantina van Oranje-Nassau ging het – evenals voor vrouwen als Louise de Coligny en Elisabeth van Bouillon – vooral om de status van haar familiëdynastie en de plicht in het belang daarvan te handelen. Haar politieke optreden werd dan ook in belangrijke mate bepaald door familiebelang in de context van het dynastiek-confessionele netwerk waarvan zij prominent deel uitmaakte. Brabantina's optreden toont de invloed aan van familierelaties op de politieke verhoudingen en haar politieke handelen dient naar mijn mening vanuit deze context verstaan te worden. ///

Noten:

- 1 Samensteller en redacteur van Brabantina's correspondentie is de Franse historicus Jean-Luc Tulot: *Le monde des La Trémoille dans le premier XVIIe siècle*. <http://pagesperso-orange.fr/jean-luc.tulot/01LMDLT.htm> [integrale publicatie van de correspondentie van o.a. de Nassau-Bourbonprinsessen].
- 2 Matty Klatter, 'Louise Juliana van Oranje', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DVN/lemmata/data/Louise_Juliana
- 3 Charlotte Flandrina (1579) kreeg een katholieke opvoeding in Frankrijk en Catharina Belgica (1578) groeide op bij haar peettante Catharina van Schwartzberg.
- 4 De protestant Hendrik van Navarre (1553-1610) besteede in 1594 als koning Hendrik IV van Bourbon de Franse troon en ruilde daarbij zijn protestantse geloof in voor het katholicisme, 'Paris vaut bien une messe'. Hij gaf de hugenoten gewetens- en godsdienstvrijheid. Zolang hij leefde bleef hij een vriend van de Nederlanden, omdat hij een vijand van Spanje was. Zie: A.Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702*. Amsterdam, 2004, p.128.
- 5 Het kasteel van Thouars, gelegen bij Poitiers in het westen van Frankrijk, was sinds 1500 in het bezit van de familie de La Trémoille. Claude was in 1588 overgegaan tot het protestantisme.
- 6 J.-L. Tulot, onder: *Correspondance de Maurice de Nassau à sa soeur Charlotte-Brabantine*, nr. 2.
- 7 J.-L. Tulot, onder: *Correspondance de Frédéric-Henri de Nassau à sa soeur Charlotte-Brabantine*, nr. 3.
- 8 *L'Histoire de ma vie*. Leiden, 1647; zie R. Lambin, *Femmes de paix. La coexistence religieuse et les dames de la noblesse en France, 1520-1630*. Paris, 2003, p. 410-415.
- 9 J.C. van der Does, *Prinsessen uit het huis van Oranje*. Putten, 1938, p.112.
- 10 J. Doorn, *De prijs van het bloed 1584-1625. De kinderen van Willem van Oranje, hun rol en hun lot*. Zaltbommel, 1984, p.205.
- 11 J.C. Van der Does, 'Prinsessen uit het...', p. 115.
- 12 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau, Duchesse de La Trémoille (1580-1609)*, p. 5.
- 13 R. Lambin, *Femmes de paix...*, p.370.
- 14 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau (1580-1609)*, p. 6.
- 15 R. Lambin, *Femmes de paix...*, pp. 460- 461.
- 16 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau (1580-1609)*, p. 11.
- 17 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau (1610-1631)*, nr. 25.
- 18 S.Hodson, 'The Power of Female Dynastic Networks: a Brief Study of Louise de Coligny, Princess of Orange, and Her Stepdaughters', in: *Women's history review*, 16, nr.3, 2007, pp. 337-338.
- 19 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau (1580-1609)*, p.11. Idem: *Correspondance... (1610-1631)*, nr. 79.
- 20 Uit deze verbintenis werd Henri Charles de la Trémoille (1620-1672) geboren, die later werd geweigerd als huwelijkskandidaat van de op hem verliefde Louise Henriette (1627-1667), oudste dochter van Frederik Hendrik en Amalia van Solms. Zie M. Klatter, *Historica*, oktober 2011, pp 12-18.
- 21 De Britse koningsdochter Elisabeth Stuart woonde met haar man, voormalig keurvorst Frederik van de Palts, in ballingschap in Den Haag, na één winter koning en koningin van Bohemen te zijn geweest.
- 22 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Charlotte-Brabantine de Nassau (1580-1609)*, p. 15.
- 23 'Relazione Veneziani. Venetiaansche berichten over de Vereenigde Nederlanden van 1600-1795; zie: P.J. Blok, *Frederik Hendrik, Prins van Oranje*. Amsterdam, 1924, pp. 114, 235.
- 24 J.J. Poelhekke, *Frederik Hendrik, prins van Oranje. Een biografisch drieluik*. Zutphen, 1978, p.324.
- 25 De tijdelijke wapenstilstand tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) tussen de Nederlanden en Spanje.
- 26 R. Lambin, *Femmes de paix*, p. 458.
- 27 J.-L. Tulot (red.), onder: *Correspondance de Louise-Juliane de Nassau, Electrice Palatine*, p. 7.

Matty Klatter studeerde sociologie en culturele antropologie aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Na een loopbaan bij het Institute of Social Studies in Den Haag is zij momenteel werkzaam als onafhankelijk onderzoeker. Haar onderzoek betreft met name de politieke participatie van vrouwen in de vroegmoderne tijd.

Contact: mattyklatter@gmail.com.

Vrouwen Tegen de Krisis!

/ Els Flour /

TIn de jaren 1970-1980 was er ook economische crisis. Die stond hoog op de feministische agenda. De-lokaliseringen¹, herstructurerings en fabriekssluitingen leidden tot een groot banenverlies. De vaak laaggeschoolde arbeidsters bleken extra kwetsbaar voor ontslagen. In 1977 maakten vrouwen in België 60 procent uit van de werklozen met een volledige vergoeding, tegen 28 procent in 1964. Vrouwen werden vaker dan mannen uitgesloten van werkloosheidsvergoedingen, en de vakbonden hadden weinig oog voor hun belangen. De feministische beweging reageerde met felle kritiek op het economische systeem. In publicaties en tijdens betogingen verdedigden Dolle Mina, femsoc, Marie Mineur het recht op werk en op werkloosheid van vrouwen. Ze pleitten voor een grondige herverdeling van werk (en zorg): collectieve arbeidsduurvermindering, met behoud van loon, zou meer banen creëren én de combinatie werk/gezin vergemakkelijken. ///

¹ Het verhuizen van economische activiteiten naar andere landen of regio's.

Bij de foto's:

- (1) Actie aan het Ministerie van Arbeid en Tewerkstelling ter ondersteuning van de stakende arbeidsters van FN Herstal, 1974.
- (2) "Revolutionairen wereldwijd, wie wast uw sokken?". Tekening van Anne Thirion in *Et ta soeur?* (1974).
- (3) Aanklacht tegen de hoge werkloosheid van vrouwen in de fem-soc brochure *Ze wou werk, maar...*, 1980
- (4) Affiche van Vrouwen Tegen de Krisis – Femmes contre le Crise, dat in de jaren 1980 grote betogingen organiseerde in Brussel.

Het AVG-Carhif en het Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen gaven eind 2011 een boek uit over Jeanne Vercheval. Zij was met de feministische beweging Marie Mineur actief in het Waalse arbeidersmilieu, waar de crisis hard toesloeg. De publicatie is gratis te bestellen via de website van het Instituut (<http://igvm-iefh.belgium.be/nl/publicaties/> onder 'Biografie') en daar ook als download beschikbaar.

Claudine Marissal en Eliane Gubin, *Jeanne Vercheval, sociaal en feministisch engagement*, Brussel, Instituut voor de Gelijkheid van Vrouwen en Mannen, 2011, 220 p.

Els Flour is archivaris bij het Archiefcentrum voor Vrouwengeschiedenis (Brussel) en bestuurslid van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis.
Contact: E.Flour@amazone.be.

VROUWEN

BETOGEN
tegen de **KRISIS**
6 maart '82 15u
rogierpl. brussel

Vrouwelijke religieuzen en religieuze vrouwen

In oktober 2010 publiceerden de Zusters Kindsheid Jesu in samenwerking met KADOC-K.U. Leuven een monografie over hun 175-jarige geschiedenis.¹ Het boek brengt het relaas van een bescheiden Gentse zustersgemeenschap die uitgroeide tot een belangrijke religieuze congregatie met een indrukwekkend en gediversifieerd apostolaat² in Oost-Vlaanderen, Limburg en Congo. In deze bijdrage wordt gefocust op de manier waarop de Zusters Kindsheid Jesu als religieuze vrouwen zelf vorm hebben gegeven aan hun geschiedenis. Vanuit dit perspectief wordt nagegaan hoe zij vanuit de diverse facetten van hun vrouwelijke identiteit het historische traject van de congregatie hebben bepaald en beleefd.

/ Kristien Suenens /

Zes jonge vrouwen kwamen op 15 en 16 oktober 1835 aan in het Gentse vondelingentehuis Sint-Jan-in-d'Olie nabij de Sint-Jacobskerk. Ze vormden er de kern van een nieuwe religieuze congregatie. Allen waren tussen 24 en 34 jaar oud en afkomstig uit bescheiden, maar niet onbemiddelde landbouw- en middenstandsgezinnen in Oost-Vlaamse, Antwerpse en Brabantse dorpen. De meesten van hen hadden tot dan toe onder het ouderlijke dak verbleven, maar werden nu geroepen tot een leven in dienst van God en de medemens. Slechts de oudste onder hen, de latere overste, had in het verleden al kunnen proeven van het religieuze leven. Joanna-Catharina Van Uytfanghe (1801-1851), afkomstig uit Zele, was als jonge twintiger een tijdlang novice in het Gentse klooster van de Soeurs de Notre-Dame van Namen, maar trad er allicht om gezondheidsredenen uit. Vroom

Foto boven: De spiritualiteit van de Zusters Kindsheid Jesu was ingebed in de populaire geloofspraktijk van de negentiende eeuw en werd mede bepaald door de aard van het apostolaat. Deze foto toont de zusters in het gezelschap van een groep weesmeisjes in het bijhuis van de congregatie in Oudenaarde. Verheven op een standaard staat het beeld van het Kind Jezus, waarvoor de zusters een oprechte, maar in zekere zin 'opgelegde' devotie toonden. (ca. 1900, Archief van de Zusters Kindsheid Jesu Oostakker)

en met een uitgesproken sociaal-caritatief engagement, maar zonder een duidelijk spiritueel project voor ogen, namen de zes vrouwen in Sint-Jan-in-d'Olie de zorg voor vondelingen en verlaten kinderen over van leken. Kort nadien gingen ze er ook aan de slag in een kinderziekenhuis. Jong en onervaren, schikten ze zich in eerste instantie in een dienende rol. Langzaam, maar met een opvallende weerbaarheid en realiteitszin, ontspruite er echter ook een sterk vrouwelijk religieus ondernemerschap.

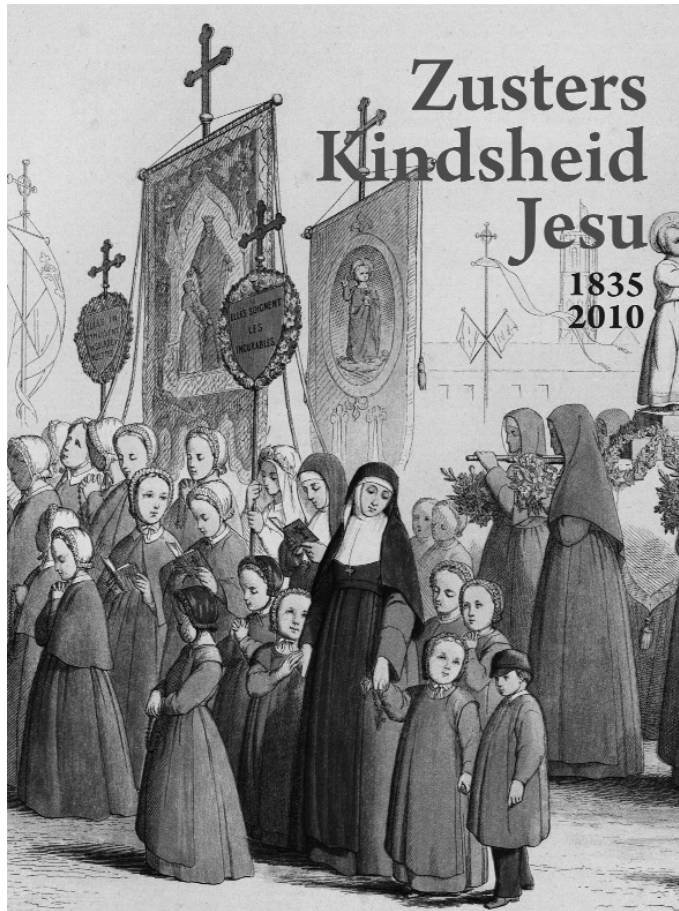
Dienende dochters

Hun rekrutering, evenals de initiële organisatie van het werk en het religieuze gemeenschapsleven, lag niet in hun handen. Daarvoor misten de zes vrouwen, Catharina van Uytfanghe incluis, een grondige theologisch-spirituele vorming. Bovendien beschikten ze op dat moment niet over voldoende zelfbewustzijn en charisma om als vrouwen in de negentiende-eeuwse maatschappij en Kerk de bestaande genderverhoudingen te omzeilen. De stichting van de zustersgemeenschap in het Sint-Jan-in-d'Olietehuis was in eerste instantie dan ook het werk van twee mannen, twee tenoren (oudgedienden) van de Gentse klerikale *caritas*, priester Pieter-Jozef Triest (1760-1836) en zijn adjunct, priester Benedictinus De Decker (1803-1874). Triest, na de Zusters (1804) en Broeders van Liefde (1807) en de Broeders van Sint-Jan-de-Deo (1822) aan zijn vierde kloosterstichting

toe, motiveerde de noodzaak voor een nieuwe zustersgemeenschap vanuit zijn betrokkenheid bij het Gentse publieke liefdadigheidsbeleid. De stichting van de Zusters Kindsheid Jesu was onlosmakelijk verbonden met de context van de snelle, maar niets ontziende industrialisering van de stad Gent en de plattelandsvlucht in het achterland. Een aanzet hiertoe waren ook de opeenvolgende sociaal-economische crisissen van de vroege jaren 1830 en de daaraan gekoppelde dramatische levensomstandigheden van het Gentse arbeidersproletariaat. Op vraag van het Gentse stadsbestuur zocht Triest naar een oplossing voor de opvang en de zorg van de meest kwetsbare slachtoffers van deze ellende, de groeiende groep vondelingen en verlaten kinderen in het godshuis van Sint-Jan-in-d'Olie.

De sociaal-economische noden en de spanningen van Triest, daarbij geholpen door De Decker, lagen dus ontegensprekelijk aan de basis van het ontstaan van de zustersgemeenschap in het vondelingentehuis. De zes vrome 'dochters' begonnen hun werk in Sint-Jan-in-d'Olie vanuit een dienende rol, zowel ten aanzien van de kinderen in het godshuis als ten aanzien van de mannelijke initiatiefnemers, die aanvankelijk meer ervaring, invloed en autoriteit bezaten. Toch mag de impact van hun eigen initiatief niet te licht gewogen worden. De dienstbaarheid, die zo kenmerkend zou worden voor de identiteit van de congregatie, bood ook kansen tot persoonlijke ontplooiing en autonomie. Gestimuleerd door de tijdsgeest van het negentiende-eeuwse religieus reveil kozen de eerste zusters van de congregatie bewust voor een 'apostolisch' leven, een bestaan in het teken van de katholieke *caritas*. Vanuit hun religieuze inspiratie was de zorg voor de hulpbehoevende medemens hun belangrijkste motief. Bovendien vormden de Zusters Kindsheid Jesu samen een vrouwelijke, religieuze voorhoede van een kerkelijke strategische >>

De Zusters Kindsheid Jesu spiegelde zich voor hun apostolaatstaken aan de figuur van Maria. Als geestelijke moeders bekommerden ze zich om de meest kwetsbaren uit de samenleving: jonge kinderen. De cover van het boek toont een negentiende-eeuwse prent waarop de zusters met hun weeskinderen meestappen in de Gentse Sint-Machariusprocessie van 1867. De prent verscheen in het album *Souvenir de la procession et des solennités religieuses qui ont eu lieu à Gand en 1867 à l'occasion du jubilé huit fois séculaire de Saint Macaire patron de la ville de Gand* (Gent, 1869).

confronteerd. Eerste overste, moeder Maria Joanna van Uytfanghe (1835-1851), en ook haar opvolgster, moeder Maria Hiëronyma De Dobleleer (1851-1875), drukten hun zusters vooral op het hart de devotie voor het kind Jezus te zien als spiegel voor hun zorg om arme kinderen. Toch blijkt uit conferenties van De Decker én de twee vrouwelijke oversten dat de echte verinnerlijking van de Kindsheid Jesudevotie bij de zusters wel wat tijd in beslag nam. Het is opvallend dat de negentiende-eeuwse zusters van de congregatie zich in de eigen geschriften vooral toewijdden aan Maria. Moeder Maria Joanna vroeg haar zusters kort na haar aanstelling “[v]an ons teenemaal aen de alderhylligste Maegd en Moeder Gods te verkoopen en verhueren in hoedanigheyt van vrywillige slave en hare handen de zorge latende onser volemaketheyd (...)”⁴. Ook zij nam dus het discours van nederigheid en onderwerping volmondig over. Maar door zich onder bescherming te stellen van Maria, “onze Moeder, onze teedere Moeder, onze liefste Moeder, onze getrouwste moeder”⁵, refereerden de zusters niet enkel aan het dienend imago van Maria. Ze deelden ook in het prestige van de verantwoordelijke en gerespecteerde figuur van de Moeder Gods. Vanuit dat opzicht is het niet onbegrijpelijk dat de Mariadevotie bij de eerste zusters op meer enthousiasme kon rekenen dan de kinderlijke metaforen die De Decker hun had opgelegd. Overigens droegen vanaf de stichting van het instituut alle zusters de naam Maria als eerste deel van hun kloosternaam.

Goede (huis)moeders

De identificatie met de figuur van Maria liet de Zusters Kindsheid Jesu ook toe zich te profileren als zorgzame moeders. In het vondelingentehuis en het kinderziekenhuis uit de pioniersjaren van de congregatie werd zeer expliciet een beroep gedaan op de moederlijke eigenschappen van de zusters. Omgang met kinderen, in het bijzonder met zuigelingen, was voor religieuze vrouwen van die tijd echter verre van evident. Het vormde een uitdaging voor hun onthechting van menselijke genoegens en lichamelijkeheid en was medebepalend voor de eigenheid van de Zusters Kindheid Jesu.

Triest had er in 1835 voor gekozen een nieuwe zustergemeenschap te vormen voor de bediening van het vondelingentehuis in Gent. Hij vertrouwde de taak niet toe aan de Zusters van Liefde, op dat moment al een gevestigde congregatie. Een en ander had te maken met hun dan reeds uitgebreide apostolische takenpakket. Maar ook de strengere kloostertucht in de eerste stichting van Triest speelde een rol. Deels onder invloed van de eerste oversten van de Zusters van Liefde werd in de eerste decennia na de stichting in toenemende mate een monastiek ideaalbeeld nagestreefd waarin zorg voor uiterst jonge kinderen nog maar moeilijk te plaatsen viel.⁶ Het kloosterregime dat bij de Zusters Kindsheid Jesu ingang vond, was niet minder strikt of minder veeleisend, maar was door een eenvoudiger gebedsleven, een gematigder omgang met de zuiver monastieke aspecten

troepenmacht die het (eer)herstel van een katholieke samenleving wilde realiseren via sociale actie. Daarmee onderscheidde zij zich niet van de talrijke andere apostolische zustercongregaties die in dezelfde periode ontstonden. De apostolaatstaken in Sint-Jan-in-d’Olie verliepen echter vaak in bijzonder hachelijke omstandigheden. Tegelijk creëerde deze situatie ook mogelijkheden voor de zusters om zich te onderscheiden. Met hun kinderziekenhuis waren ze pioniers in de stad. Bovendien maakten ze zich erg verdienstelijk tijdens de opeenvolgende negentiende-eeuwse cholera-epidemieën in Gent. Later leverden ze baanbrekend werk in het Gentse kleuteronderwijs en in hun ooglijdersinstituut. Op basis van hun dienstbaarheid wisten de zusters zo een groot maatschappelijk prestige te verwerven. Ze werden aanvaard als kleuteronderwijzeressen, als bestuurders van het godshuis, als nauwe medewerkers van de dokters, als apothekers en als gesprekspartners van de officiële instanties. Tijdens de eerste schoolstrijd (1879-1884) werden ze zelfs beschouwd als de helden van het katholieke verzet tegen de antiklerikale onderwijspolitiek van de liberale regering.

Tegenover de vanzelfsprekendheid van het sociaal engagement van de eerste zusters in het Gentse vondelingentehuis stond een weinig uitgewerkte spiritualiteit. Uiteraard was hun caritatieve bekommernis verankerd in een religieuze roeping, vaak verwoord in oprechte, maar algemene verwijzingen naar een leven in dienst van God. Het devies van de eerste zes zusters

luidde: “Wie ’t kind ontvangen in Zijn naam, ontvangen Hem”. Zorg voor de medemens gold als de belangrijke uiting van de liefde voor God. Een diepgaand spiritueel project, bepalend voor hun religieuze leven en apostolaat, hadden de eerste zusters echter niet. Op dat vlak waren ze zoekende en in grote mate afhankelijk van de bakens die door Triest en De Decker werden uitgezet. Geïnspireerd door zijn eigen religieuze ideeëngoed en het apostolaat van de congregatie leidde Triest de zusters in de richting van een christocentrische spiritualiteit, geëxpliciteerd in de devotie voor het kind Jezus.

Triests dood in 1836 legde de eigenlijke uitwerking van de spirituele en religieuze organisatie van de congregatie in handen van zijn opvolger De Decker. Onder impuls van diens daadkrachtige, nogal autoritaire inborst werd het Kindsheid Jesu-ideaal voor ‘zijn dochters’ naar een sterk op gehoorzaamheid, zelfverloochening en nederigheid gerichte kloostergeest vertaald. Volgens De Decker moesten de “zusters van de kindsheid [...] gelijk aan die kleine kinderen zijn, onnozel, eenvoudig en ootmoedig”³. Tegelijkertijd profileerde De Decker zich zeer sterk als spiritueel leidsman en ‘vader’ van de jonge communiteit (kloostergemeenschap). De zusters aanvaardden de door Triest en De Decker geïntroduceerde spiritualiteit, temeer omdat ze goed te rijmen was met de zorg voor hulpbehoevende kinderen en de weinig comfortabele leefomstandigheden waarmee de pioniers in Sint-Jan-in-d’Olie werden ge-

ten van het kloosterleven en de alomtegenwoordige nadruk op dienstbaarheid makkelijker te verzoenen met een als erg werelds en emotioneel gevaarlijk gekenschetst apostolaat.

In de latere geschiedenis van de congregatie zouden de Zusters Kindsheid Jesu hun rol als zorgende moeders uitdiepen en institutionaliseren. In de loop van de negentiende en twintigste eeuw ontwikkelde de congregatie indrukwekkende en gediversifieerde apostolaatsactiviteiten. De oorspronkelijke inzet voor vondelingen en verlaten kinderen werd uitgebreid naar de zorg voor wezen, bejaarden en zieken en naar onderwijs. Op het hoogtepunt, in de jaren 1960, verzorgden de Zusters Kindsheid Jesu kleuter-, lager en middelbaar onderwijs voor ruim 12.000 kinderen in meer dan twintig steden en dorpen. Daarnaast was de congregatie verantwoordelijk voor ziekenhuizen in Assenede, Lommel en Eeklo en voor een vijftiental rusthuizen. Geografisch ontgroeide de congregatie de Gentse stadsgrenzen al in de negentiende eeuw. In 1840 volgde een eerste bijhuis in Hasselt, waar de zusters in hun klooster 'Hemelrijk' aanvankelijk een armenschool en een weeshuis bedienden. Tussen 1840 en 1960 volgden ongeveer veertig andere stichtingen in Oost-Vlaanderen, Limburg en in mindere mate in Antwerpen en Brabant. In 1926 trokken de eerste Zusters Kindsheid Jesu bovendien naar Congo, waar ze in de buurt van het Leopold II-meer in het missiegebied van de paters Scheutisten⁷ aan de slag gingen.

De spectaculaire groei van het apostolaat van de Zusters Kindsheid Jesu in de voornoemde periode was enkel mogelijk dankzij een sterke toename van het zustereffectief. Gestart met een bescheiden equipe van zes vrouwen groeide het aantal zusters van de congregatie uit tot bijna 150 in 1875, circa 500 rond 1920 en, na de fusie met twee kleinere congregaties uit Zomergem en Eeklo, 700 aan het eind van de jaren 1950. Op die manier groeide het instituut

uit tot een grote regionale congregatie. Het succes van deze congregatie was in belangrijke mate afhankelijk van de wisselwerking tussen rekrutering en apostolaatswerken. De dienstbaarheid van het eerste uur werd tijdens de expansieperiode van de congregatie in toenemende mate vertaald in een grote flexibiliteit ten aanzien van nieuwe initiatieven. De Zusters Kindsheid Jesu weigerden zelden apostolaatsopdrachten, zelfs al situeerden die zich in nieuwe sectoren of (ver)afgelegen plaatsen. Dankzij het diverse en geografisch sterk verspreide apostolaat van de congregatie kon er zeer ruim gerekruteerd worden. De sterke toename van het aantal zusters bood dan weer de kans om de activiteiten nog ruimer te ontplooiën. Bovendien bleken landbouw- en middenstandmilieus een zeer solide rekruteringsbasis die de congregatie zowel van vrome dochters als van een zekere materiële stabiliteit voorzag.

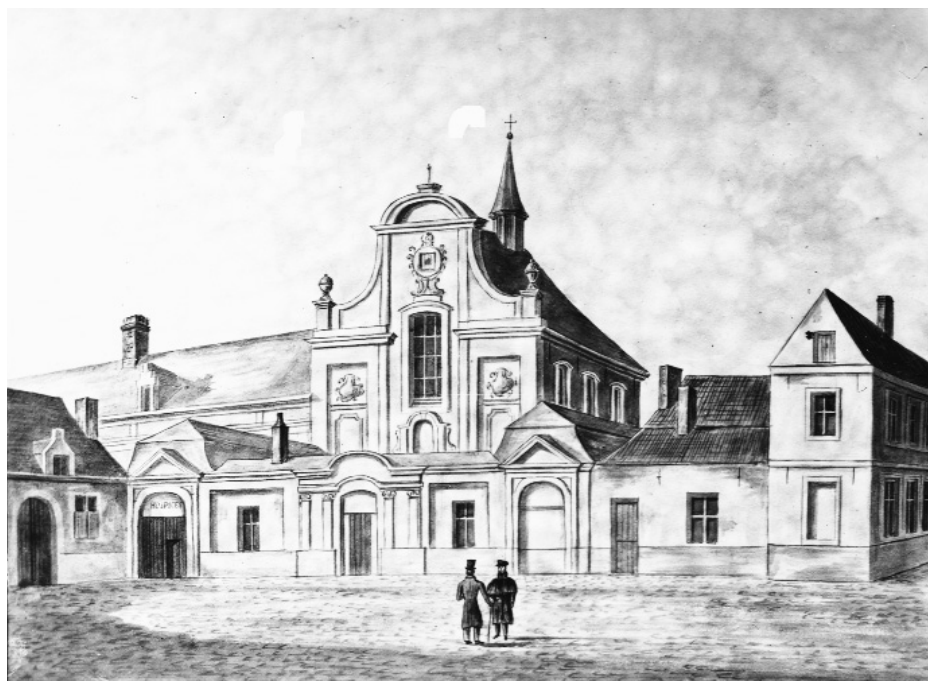
De sterke toename van het aantal zusters en het apostolaatswerk had een impact op het kloosterleven en de rolmodellen van de individuele kloosterlingen. De identificatie met Maria als zorgende moeder bleef overeind, temeer omdat de apostolaatsaken, hoe gediversificeerd ze in de loop der jaren ook werden, door de oversten van de congregatie blijvend gelegitimeerd werden vanuit de wens om hulp te bieden aan de zwaksten uit de samenleving. Het rolmodel kreeg echter ook – gewild of ongewild – nieuwe dimensies. In de eerste plaats betrof het de taakin-vulling van zusters aangesteld aan het hoofd van de diverse lokale kloostergemeenschappen. Deze plaatselijke oversten moesten zich niet enkel bekommeren om de kinderen, bejaarden of patiënten die hun werden toevertrouwd. Ze moesten ook 'moeder zijn' voor de zusters in elk afzonderlijk klooster. Op die manier vormden ze een middenkader binnen de congregatie, tussen de individuele zusters aan de basis en het congregatiebestuur. De lokale oversten verpersoonlijkten op

plaatselijk niveau ook een tweede aanvulling op het oorspronkelijke moederlijke ideaal. De snelle en moeilijk te controleren groei van de congregatie verplichtte de Zusters Kindsheid Jesu om hun capaciteiten als goede huismoe-ders aan te spreken om de verschillende zuster-gemeenschappen te organiseren.

Zeker op het niveau van het algemeen bestuur van de congregatie liep het 'huismoeder-schap' over in echt 'ondernemerschap'. Meer en meer werden de algemene oversten van de congregatie verantwoordelijk voor een complexe organisatie. Het valt op dat de oversten van de Zusters Kindsheid Jesu de expansie op een bijzonder efficiënte manier wisten te organiseren. Een en ander had te maken met de continuïteit van het vrouwelijke bestuur in de congregatie. Moeder Maria Raphaëlla, bijvoorbeeld, stond tussen 1875 en 1916 meer dan veertig jaar lang aan de leiding van de congregatie. Ze stond model voor een nieuwe generatie oversten: nog steeds doordrongen van het ideaal van dienstbaarheid, maar zelfbewust en kordaat. Ze was ingetreden als 25-jarig platte-landsmeisje uit het West-Vlaamse Dikkebus en maakte snel carrière als lokaal overste in Hasselt vooraleer ze tot algemeen overste werd verkozen. Tijdens haar bewind losten vier mannelijke directeurs elkaar af. Mede daardoor kon ze zich profileren als een gerespecteerde vrouw, ook bij de kerkelijke overheden. Toch hield ook zij zich aan het traditionele rollenpatroon. Hoewel ze over een grote autoriteit beschikte ten opzichte van de zusters, bleef ze voor alle belangrijke beslissingen afhankelijk van het fiat van de mannelijke directeurs of de kerkelijke autoriteiten. De positie van de opvolgers van De Decker bleef op die manier tot diep in de twintigste eeuw relatief onaangestast.

Het verhaal van moeder Raphaëlla toont wel aan dat zusters van de congregatie de kans kregen om zich op te werken en een gewaardeerde professionele of bestuurlijke loopbaan uit te >>

Prent van Sint-Jan-in-d'Olie (ca. 1800, Stadsarchief Gent). Het godshuis Sint-Jan-in-d'Olie nabij de Sint-Jacobskerk in Gent was de eerste thuisbasis van de Zusters Kindsheid Jesu. De levens- en werkomstandigheden waren er bijzonder moeilijk. In 1872 verhuisde het hoofdhuis van de congregatie dan ook naar het hotel Vanden Meersche op de Nederpolder in Gent. In de eenentwintigste eeuw vestigde de congregatie haar hoofdhuis in Oostakker.

bouwen. In vele opzichten waren die mogelijkheden meer divers en uitgebreider dan de opties die een gemiddelde negentiende- of vroegtwintigste-eeuwse (huis)moeder werden geboden. De sociale homogeniteit van de Zusters Kindsheid Jesu heeft hierin zeker een rol gespeeld. Grote klassenverschillen tussen de zusters waren er niet. Hierdoor kregen ze min of meer gelijke ontwikkelingskansen geboden. Toch bleven de professionele en misschien zelfs emancipatorische ontwikkelingsmogelijkheden altijd relatief. Ook bij de Zusters Kindsheid Jesu maakten kloosterlingen met een beter opleidingsniveau meer kans om door te stoten tot het kader van de congregatie. Voor vele 'gewone' zusters was het kloosterleven een bestaan van hard werk, weinig zelfbeschikkingsrecht en een strakke gehoorzaamheid aan de oversten. Bovendien werden ook bij de Zusters Kindsheid Jesu de traditionele rolpatronen niet doorbroken. Tot diep in de twintigste eeuw bleef de impact van mannelijke directeurs, lokale clerus en kerkelijke overheden groot.

Loyale religieuze vrouwen

De vele eisen verbonden aan de rol van de Zusters Kindsheid Jesu als moeders en als huismoeders legden een steeds grotere druk op het religieuze leven van de zusters. Het was de verdienste van de vrouwen aan de top van de congregatie dat ze een efficiënt organisatorisch en bestuurlijk systeem hadden opgebouwd. Zij hadden de dienstbaarheid die aan de basis van de Zusters Kindsheid Jesu had gelegen, geïnstitutionaliseerd. Enkel op die manier kon de congregatie tijdens de periode van snelle expansie overeind blijven. Voor die efficiëntie en flexibiliteit werd evenwel een prijs betaald. In de loop van de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw groeide de congregatie uit tot een strak geregeld instituut waarin aan alle raderdijes en facetten een nauwkeurig afgebakende plaats was toebedeeld. Dat gold voor de zusters als individu, maar tevens voor de verschillende aspecten van het religieuze leven. Bidden, misvieringen en momenten voor persoonlijke studie of meditatie waren ingepast in een dagschema dat weinig ruimte liet voor variatie en persoonlijke inbreng. Enkel de noden van het alomtegenwoordige apostolaat konden tot aanpassingen leiden.

Hoewel de Zusters Kindsheid Jesu al in de negentiende en de vroege twintigste eeuw worstelden met de druk van het apostolaat, werd het bestaande kloostermodel voor het midden van de twintigste eeuw niet bestreden. Volgzaamheid en nederigheid waren in alle religieuze instituten de norm, maar de Zusters Kindsheid Jesu kwamen wel als zeer gematigd, dochtig en in zekere zin berustend naar voren. Grote interne conflicten of spanningen met overheden waren er nauwelijks. Dienstbaarheid, efficiëntie en flexibiliteit waren de karakteristieken van de congregatie. Een baanbrekend of spiritueel bevlogen imago hadden de Zusters Kindsheid Jesu niet. Op apostolisch vlak verrichtten ze op bepaalde momenten in hun geschiedenis pionierswerk. Het religieuze

leven van de zusters was daarentegen volledig ingebed in de eigentijdse religieuze gebruiken en voorschriften. Net als het merendeel van de vrouwelijke religieuzen uit de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw waren ze in de eerste plaats vrome kloosterlingen. Gebedstijden van het Klein Officie van Onze-Lieve-Vrouw werden afgewisseld met diverse, maar stereotype devotieoefeningen. Naast de verering van het kind Jezus en Maria, hoorden daar ook de al even populaire en wijd verspreide devoties tot de Heilige Familie, het Heilig Sacrament en het Heilig Hart bij.

Het is typerend dat de bronnen weinig gegevens verschaffen over de geestelijke vorming van zowel de novicen als de geproefde zusters van de congregatie. Retraites en geestelijke conferenties en recollecties (korte retraites) doorbraken de dagelijkse routine. Lange tijd waren deze initiatieven echter vooral gericht op de versterking van de regeltucht en de bestaande vroomheidsbeleving. Van spirituele verdieping was weinig sprake. Ook op individueel vlak hadden de Zusters Kindsheid Jesu nauwelijks ruimte voor geestelijke ontplooiing. Eveneens kenschetsend is dat de religieuze vorming van de zusters deels in het teken stond van geloofsoverdracht tijdens het apostolaat. Als loyale vrouwelijke religieuzen werd van de Zusters Kindsheid Jesu verwacht dat ze met hun vrome levensstijl en door actief godsdienstonderricht het katholieke geloof bij hun leerlingen, patiënten en bejaarden versterkten. Op die manier vormden de Zusters Kindsheid Jesu, niet in het minst door hun uitgebreid apostolaat en bereidwillige ingesteldheid, een schoolvoorbeeld van de religieuze voorhoede die door kerkelijke overheden was vooropgesteld.

In de tweede helft van de twintigste eeuw werd dit traditionele beeld van de vrouwelijke religieuze op velerlei wijze bijgesteld. Secularisering, vernieuwingen binnen de kerk en nieuwe noden en regels op het vlak van het apostolaat noopten de Zusters Kindsheid Jesu tot drastische aanpassingen. Regels werden versoepeld; er kwam een grotere openheid, interne democratisering en meer ruimte voor individuele vrijheid en ontwikkeling. Ook onderhuidse spanningen over de moeilijke verhouding tussen apostolaat en religieuze leven kregen voor het eerst een klankbord. Voor de congregatie startte een periode van vernieuwing. De oorspronkelijke Kindsheid Jesuspiritualiteit werd herontdekt, verinnerlijkt en uitgediept. De zusters gebruikten het authentieke charisma van de congregatie om vorm te geven aan een nieuw apostolisch engagement en een andere invulling van hun bestaan als religieuze vrouwen. Onder meer kansarmen, vluchtelingen en alleenstaande moeders waren nieuwe doelgroepen voor de zusters.

Voor vele Zusters Kindsheid Jesu was deze koerswijziging een verademing. De heroriëntering was echter niet vrij van moeilijkheden. De vernieuwingstendensen binnen de congregatie liepen parallel met een snelle daling van het aantal intredes en een geleidelijke vergrijzing van de kloosterbevolking. Veel bestaande apos-

tolaatstaken moesten worden stopgezet of doorgegeven aan leken. Kloosters werden gesloten. De zorg voor hulpbehoevende zusters vergde intussen steeds grotere inspanningen. Hoewel de congregatie haar efficiënte en op dienstbaarheid gerichte beleid bestendigde, hadden vele zusters moeite om zich de snel veranderende situatie eigen te maken. Net als vele andere religieuze instituten werden de Zusters Kindsheid Jesu in de tweede helft van de twintigste eeuw geconfronteerd met vele uitdagingen. Zij vonden het project van de congregatie niet langer appellerend genoeg.

Het merendeel van de zusters kon – vaak niet zonder moeite – wel voldoende argumenten vinden om het religieuze leven voort te zetten. Zo plaatsten ze zich in een 175-jarige traditie van religieuze vrouwen die de verschillende facetten van hun vrouw-zijn aanwendden om een religieus-caritatieve onderneming staande te houden. Als dochters, zusters, moeders en vrouwen drukten ze een eigen stempel op een religieus en apostolisch leven dat grotendeels volgens opgelegde en traditionele (gender)patronen was opgebouwd. De als typisch vrouwelijk beschouwde karaktereigenschappen en takenpakketten determineerden in belangrijke mate het bestaan van de Zusters Kindsheid Jesu, maar legitimeerden ook bescheiden vormen van autonomie en zelfontplooiing. ///

Noten:

- ¹ Karel Strobbe en Kristien Suenens. *Zusters Kindsheid Jesu. 1835-2010*. Gent/Leuven, 2010. Het boek is verkrijgbaar bij de Zusters Kindsheid Jesu in Oostakker. Meer info op www.kadoc.be.
- ² Sociale, caritatieve, pastorale en evangeliserende activiteiten van kerkelijke instellingen en organisaties.
- ³ Oostakker, Archief van de Zusters Kindsheid Jesu (AZKJ), 1.4. Conferentie van De Decker (s.d.). Geciteerd in Strobbe en Suenens, *Zusters Kindsheid Jesu*, p. 28.
- ⁴ AZKJ, 3.2.1. Zuster Joanna Van Uytanghe, Declaratie. Geciteerd in Strobbe en Suenens, *Zusters Kindsheid Jesu*, p. 24.
- ⁵ *Ibidem*.
- ⁶ Over deze evolutie, die overigens ook bij de Broeders van Liefde plaatsvond, zie: Strobbe en Suenens, *Zusters Kindsheid Jesu*, p. 21; L. Cnockaert, *Pierre-Joseph Triest 1760-1836: "Le Vincent de Paul belge"*. Leuven, 1974, pp. 529-530; P. Loontjens, *Ontstaan en spiritualiteit van de religieuze stichtingen van Kanunnik P.J. Triest*. Gent, 1957, pp. 58-63; T. Renoirte, *Maria-Theresia Van der Grauwen. Moeder Placida. 1769-1844. Levensschets en geestelijk portret*. Brussel, 1995, pp. 17-20, 33-37 en R. Stockman, *Liefde in actie. 200 jaar Broeders van Liefde*. Leuven, 2006, pp. 113-118.
- ⁷ De Scheutisten (officieel: Congregatie van het Onbevlekt Hart van Maria), vormen een belangrijke mannelijke internationale missiecongregatie van Belgische oorsprong. Ze werden in 1862 in Anderlecht (wijk Scheut, vandaar de naam) gesticht.

Kristien Suenens (1981) studeerde geschiedenis aan de KULeuven en is als medewerker verbonden aan KADOC-KULeuven, het Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving. Ze doet onderzoek en publiceert over de archieven en de geschiedenis van Belgische religieuze instituten. Onder leiding van professor Jan De Maeyer bereidt ze een proefschrift voor over negentiende-eeuwse vrouwelijke congregatiestichteressen in België. Contact: Vlamingsstraat 39 – 3000 Leuven. kristien.suenens@kadoc.kuleuven.be.

Interview met Margit van der Steen

Gender zichtbaar maken als het ertoe doet

Margit van der Steen is voorzitter van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis (VVG). In 2011 promoveerde ze met haar biografie over de feministe, sociologe en socialiste Hilda Verwey-Jonker aan de Universiteit van Leiden. Dit proefschrift, onder het promotorschap van Henk te Velde, werd enthousiast ontvangen en uitgegeven bij Bert Bakker met als titel *Drift & Koers. De levens van Hilda-Verwey-Jonker (1908-2004)*. Van der Steen werkt momenteel als coördinator van de interuniversitaire Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis en verricht onderzoek en onderwijs voor de Universiteit Leiden. In 2001 richtte zij AETAS, een advies- en onderzoeksbureau voor maatschappelijke vraagstukken rond sekse, leeftijd en diversiteit op. Als regeringsadviseur en genderspecialist nam ze deel aan bijeenkomsten van de Europese Unie en de Verenigde Naties. Historica wilde graag weten wat Van der Steens toekomstplannen zijn met de VVG.

/ Renate Klinkenberg /

Wat zou je de komende jaren met de VVG willen bereiken?

Het bestuur van de VVG heeft de jongste jaren heel wat nieuwe krachten kunnen verwelkomen. Ook heeft de VVG veel dingen om trots op te zijn, als je kijkt naar het ledenbestand, naar de Johanna Naberprijs en Historica. We zijn financieel onafhankelijk en hoeven niet naar de pijpen van subsidiegevers te dansen. Een aantal jaren geleden is ook de opening naar België gemaakt. Toch zijn er ondanks dat een aantal werkpunten. Dat zie ik niet alleen zelf zo als voorzitter, maar dat wordt ook in het bestuur en de redactie van Historica zo ervaren. Wat Historica betreft hebben we al een aantal stappen gezet om een open accesbeleid te ontwikkelen, een deel van de publicaties komt online. Het toegankelijk maken van publicaties is een trend. Het kan voor ons voordelig zijn om daarin mee te gaan, maar dan loop je misschien ook het risico dat je abonnees kwijtraakt. Uiteraard zou dat geen goede zaak zijn, want juist het feit dat wij de inkomsten van de abonnees hebben, maakt dat zowel de Vereniging als de redactie onafhankelijk zijn. Hierdoor hebben we de middelen om de Johanna Naberprijs uit te reiken en andere initiatieven te nemen. Daar zit een spanningsveld waar we de komende tijd bij stil moeten staan.

Wat mijn andere wensen aangaat, denk ik dat we wat we doen natuurlijk zo goed mogelijk willen blijven doen. Toch zijn we nog te weinig zichtbaar in de historische wereld. De Vereniging wil graag haar netwerkfunctie versterken. Binnenkort zullen we daarom de website uitbreiden. Ook willen we graag onze contacten in België verder uitbouwen. En daarnaast hebben we een ambitieus voornemen: we zouden het

heel mooi vinden als er een update van het standaardwerk *Van moeder op dochter* van Posthumus van der Groot zou komen. We zijn ons ervan bewust dat dit een groot en veelomvattend project is. In mijn proefschrift heb ik ervoor gepleit om met dit idee aan de slag te gaan. Dit plan hebben we vervolgens getest bij een workshop tijdens de herdenking van Joke Smit, dertig jaar na haar overlijden, waaruit bleek dat er een aanzienlijke belangstelling voor was. Naast een werk over de rol van vrouwen in de geschiedenis, spelen we eveneens met de gedachte om een nieuw handboek Nederlandse geschiedenis te schrijven waarin het genderperspectief beter is geïntegreerd. Concreet zullen de boeken in eerste instantie geschreven worden voor de academische wereld, maar het is wel de bedoeling dat ze ook voor een breder publiek toegankelijk zijn. We realiseren ons zeker dat dit ambitieuze wensen zijn. Toch gaat de Vereniging in de nabije toekomst testen of er meer steun voor te krijgen is. We zien het als een meerjarenproject waar een hele groep de schouders onder zal moeten zetten. Het zou mooi zijn als de boeken klaar zouden zijn in 2019, bij de viering van honderd jaar vrouwenkiesrecht. Voor die verjaardag hebben we overigens nog een aantal andere ideeën waar de VVG bij zou kunnen aanhaken.

Onze Vereniging moet niet de competitie aangaan met de universiteiten. We moeten integendeel zoeken naar win-winsituaties: wat kun je als Vereniging van de grond krijgen, wat kun je doen wat voor universiteiten misschien minder voor de hand ligt, hoe kunnen we elkaar versterken? Dat is nadrukkelijk het idee achter dit soort projecten waarbij netwerken vormen centraal staat. We moeten niet proberen de zoveelste bijeenkomst of seminar te organiseren waarmee we de concurrentie met de academische wereld aangaan. Daarom denken we dat die boeken een belangrijke functie kunnen ver-

vullen. Via die werken kunnen niet alleen studenten maar ook wetenschappelijke onderzoekers gemakkelijker kennismaken met de diensten van gendergeschiedenis. Maar wat ik al zei, nog meer seminars organiseren terwijl er al zoveel georganiseerd wordt, het is maar de vraag of dat de verstandigste weg is.

Hoe zie je de internationale contacten met andere verenigingen voor vrouwengeschiedenis?

De VVG is aangesloten bij de *International Federation for Research in Women's History*. VVG-Bestuurslid Julie Carlier (Universiteit Gent) maakt deel uit van het bestuur en ook professor Francisca de Haan (*Central European University*) is van nabij betrokken bij de federatie. Berteke Waaldijk was eerder afgevaardigde naar de IFWH. Toen vorig jaar de wereldconferentie plaatsvond, werden er ook bij Aletta en de VVG bijeenkomsten georganiseerd. Er zijn in principe dus verbindingen, maar misschien zouden we daar te zijner tijd nog meer mee kunnen doen. Natuurlijk hebben we door het uitbreiden naar België al een belangrijke inspanning geleverd om te verbreden. We hebben geconstateerd dat die beleidskeuze niet alleen inhoudelijk, maar ook in termen van ledenaantallen zijn vruchten afwerpt.

We gaan even terug in de tijd. Hoe ben je zelf in de gendergeschiedenis verzeild geraakt?

Dat gaat terug op mijn studietijd in Nijmegen, toen ik sterk geïnteresseerd was in de rol van vrouwen in het verleden. Het is ook daar dat ik actief ben geworden in vrouwengeschiedenisgroepen en zelfs de totstandkoming van de Vereniging voor Vrouwengeschiedenis heb meege maakt. Als ik het mij goed herinner, zijn zelfs de statuten voor de Vereniging ooit bij mij op de studentengang geschreven. Ik ben altijd lid gebleven. Nadat ik mijn proefschrift had afgerond, vond ik het een goed moment om in het bestuur actief te worden.

Was gendergeschiedenis een constante in je onderzoeksparcours?

Toen ik afstudeerde, was er grote werkloosheid en was ik blij dat ik een baan kreeg bij de Nederlandse Vrouwenraad. Later stapte ik over naar de Universiteit van Utrecht, waar ik aangesteld werd als directeur van het Nederlands Genootschap Vrouwenstudies en dus geen eigen onderzoek deed. Op een gegeven moment wilde ik me toch meer verdiepen in inhoudelijke kwesties. Het was vooral de interactie tussen gender, leeftijd en diversiteit die mijn belangstelling wekte. Eigenlijk zou je kunnen zeggen dat ik mij toen ging richten op het intersectionele denken, maar dan met leeftijd als aandachtgebied. Op het moment dat ik daarmee begon, ging er vooral veel aandacht naar de verwevenheid van sekse en etniciteit, terwijl ik in de eerste plaats geïnteresseerd was in de samenwerking tussen sekse en leeftijd. En toen kwam Hilda Verwey-Jonker te overlijden. Om >>

een lang verhaal kort te maken: ik ben op dat onderwerp gaan promoveren en weer veel intensiever met gendergeschiedenis bezig geweest. Uiteindelijk heeft dat dan tot mijn voorzitterschap van de VVG geleid.

Je biografie is met veel lof ontvangen. Heb je nog meer ambitie in die richting?

Ja, ik zou nog wel een biografie willen schrijven, maar daar moet even wat tijd overheen gaan. Je moet wel even afstand kunnen nemen van je hoofdpersoon. Ik onderzoek op dit moment de kiezers in de stad Den Haag. Vrouwen uit de jaren vijftig, zoals Hilda Verwey-Jonker en Marga Klompé [zie de recensie van de biografie van Gerard Mostert in deze aflevering van *Historica*], maar net zo goed iemand als koningin Juliana of Marie Anne Tellegen, de chef de cabinet van de koninginnen Wilhelmina en Juliana, vind ik fascinerend. Ik noem hun wel eens mantelpakfeministen. Volgens mij worden ze wat onderschat. Als de mogelijkheid zich voordoet, zou ik daar later wel een groepsbiografie over willen schrijven.

Het genre heeft ongetwijfeld een aantal belangrijke voordelen. Via een biografie kun je laten zien dat het feminisme op tal van manieren vorm heeft gekregen. Zo kun je een aantal misvattingen van de hand wijzen, zoals de veronderstelling dat bij Joke Smit het feminisme weer begon. Wat ik bovendien aan mijn eigen biografie waardeer, is dat die aantoonde dat vrouwen niet mochten vechten voor een publiek. De vraag was dan ook hoe je, als je jezelf dus niet al te strijdbaar mag opstellen, het publieke domein binnen kon komen. Dat was natuurlijk des te sterker een probleem voor de vrouwen van de generatie van Hilda Verwey-Jonker. Hoe hebben ze het dan wel gedaan? Publiekelijk de strijd aangaan met een man was problematisch. Ze moesten dus andere wegen bewandelen, bijvoorbeeld door hun sekse te ontkennen, wat iemand als Marga Klompé sterk deed. Of hoe Marie Anne Tellegen hiermee omging, namelijk door onzichtbaar te blijven in het publieke domein. Het zijn die strategieën die mij boeien.

Heb je het idee dat vrouwen nog steeds zulke strategieën moeten hanteren?

Agressief, strijdbaar gedrag van vrouwen in het publieke domein ligt nog steeds ingewikkeld. Wat dat betreft zijn er resten van het oude patroon zichtbaar. Er is zeker al het een en ander veranderd sinds de jaren vijftig, maar denk aan de agressie die iemand als Margaret Thatcher opwekte. Dat staat daar allesbehalve los van. Was zij een man geweest, dan zou ze met haar beleid en opstelling minder tegenstand hebben opgewekt.

Geldt dat ook voor politica's als Femke Halsema en Agnes Kant?

Femke Halsema was niet gevaarlijk omdat ze de fractievoorzitter van een kleine partij was.

Ze speelde wel mooi met haar vrouwelijkheid. Zo wist ze bijvoorbeeld een bepaalde strijdbaarheid met humor te verbinden. In die zin is ze zeker een vernieuwer geweest in de manier waarop vrouwen zich publiek kunnen manifesteren. Agnes Kant heeft het niet gered. Zij heeft ook te horen gekregen dat ze te fel was, te agressief, en ze heeft zichzelf teruggetrokken. Het verhaal van Kant laat in mijn ogen de taaiheid van de traditie zien.

Is het dan zo dat vrouwen het moeilijker vinden om zich op de juiste manier te gedragen, of gaat het erom dat vrouwen echt anders worden beoordeeld?

Hoe vrouwen worden beoordeeld is natuurlijk aan verandering onderhevig, en gelukkig maar. Daarenboven is de bandbreedte nu ruimer dan vijftig jaar geleden. Maar als het gaat om agressief gedrag, dan worden vrouwen daar nog steeds harder op afgerekend dan mannen. Bij een man wordt agressie toch eerder als een teken van kracht en leiderschap gezien.

Tegenwoordig is het niet echt bon ton om te zeggen dat je lessen kunt trekken uit de geschiedenis, maar vind je dat vrouwen nu iets van Hilda Verwey-Jonker kunnen leren?

Historici zijn daar inderdaad voorzichtig mee. Hun redenering is dat je niets kunt leren van het verleden omdat het heden zich toch altijd weer op een andere manier manifesteert dan gelijkwaardige situaties in het verleden. Maar als ik naar Hilda Verwey-Jonker kijk, frappeert het mij dat zo'n klein *old girls network* in de jaren vijftig toch bijzondere parlementaire successen heeft weten te boeken. En daaruit zou ik de huidige generatie de les willen meegeven dat je veel kunt bereiken, ook als je maar met maar met een klein groepje gelijkgestemden bent. Je moet wel strategisch opereren en elkaar op de juiste manier de bal toespelen. We hebben een tijd achter de rug met een actieve vrouwenbeweging, dat is allemaal aan het verdwijnen. Ook in de jaren vijftig bestonden die zaken niet, maar je zag toen de aanzienlijke draagwijdte van kleine vrouwengroepen. In het geval van Hilda Verwey-Jonker ging het om de organisatie Vrouwenbelangen. Het Katholieke Vrouwendispuut van Marga Klompé is een vergelijkbaar voorbeeld. Vrouwengezelschappen kunnen dus wel degelijk substantiële veranderingen tot stand brengen zodra ze de handen in elkaar slaan en dezelfde idealen en belangen onderschrijven door in slimme netwerken te opereren.

Hoe ging dat in zijn werk bij Hilde Verwey-Jonker en haar collega's? Was het zo dat ze banen toeschoven aan de andere vrouwen in het netwerk en elkaar op die manier hielpen?

Hilda Verwey-Jonker heeft een rol gespeeld bij de totstandkoming van het afschaffen van de handelingsonbekwaamheid van gehuwde vrouwen en van het ontslag van huwende ambtena-

ressen. Daar zat een intelligente lobby van vrouwen uit de Eerste en de Tweede Kamer achter. Verwey-Jonker was toen zelf Eerste Kamerlid. Ook iemand als Marie Anne Tellegen wist heel slim vrouwen naar allerlei posities door te schuiven. Zij was er namelijk bij als er bepaalde besprekingen werden gevoerd en kon dan zeggen wie er volgens haar weleens voor een bepaalde functie geschikt zou kunnen zijn. Zo is Hilda Verwey-Jonker in de Sociaal-Economische Raad terechtgekomen. Toen Marie Anne Tellegen vond dat het tijd was voor een vrouw in de SER, zorgde ze ervoor dat ze een lijstje bij de hand had met vier vrouwen van de vier verschillende zuilen. Toen er onderhandeld werd over een nieuwe kandidaat voor de SER, werd dat lijstje met namen strategisch ingezet. Het Katholieke Vrouwendispuut ijverde ervoor dat de vrouwen uit de Katholieke Volkspartij op verkiesbare plaatsen kwamen. Op die manier kon Marga Klompé naar voren komen.

Dit verhaal toont aan dat verenigingen in de hoogdagen van de verzuijing beter georganiseerd waren en misschien hadden vrouwen toen meer kansen om te werken aan hun leiderschapskwaliteiten. Dat neemt echter niet weg dat er nu ook veel verenigingen bestaan.

De verenigingen waar ik het over heb, waren klein. Je zou het veeleer netwerken kunnen noemen. De tijden zijn nu veranderd. Maar we hebben nu het voordeel van het internet, waardoor we veel sneller informatie kunnen verspreiden en mensen kunnen mobiliseren.

Waar ligt volgens jou op dit moment nog de grootste uitdaging op het terrein van de emancipatie van vrouwen?

Het glazen plafond is zeker nog niet doorbroken. Op universiteiten is er bijvoorbeeld nog winst te behalen, ook al gaat het daar beslist beter dan twintig jaar geleden. In het bedrijfsleven zijn raden van bestuur vaak mannenbastions. Maar ook op een heel ander vlak, als het gaat om seksueel geweld, is er nog veel te bereiken. Daarnaast is er het probleem van de feminisering van de armoede, zeker onder oudere vrouwen die een slecht pensioen hebben. Ik denk dat op die fronten, dus zowel enerzijds bij de topfuncties, maar anderzijds op het punt van armoede en geweld tegen vrouwen, er nog werk aan de winkel is. Maar ik wil ook verder kijken dan de grenzen van Nederland. Als we het hebben over vrouwenrechten in landen als Saoedi-Arabië, Iran, of in Congo waar op grote schaal verkrachtingen plaatsvinden, dan moet de internationale gemeenschap zich veel sterker opstellen. In vergelijking met de toestand bij ons laat de situatie van vrouwen daar nog veel meer te wensen over. Ik vind het wel belangrijk om de positie van Nederlandse vrouwen in perspectief te zetten.

Je bent al tien jaar de drijvende kracht achter AETAS, een advies- en onderzoeksbureau voor maatschappelijke vraagstukken rond sekse,

leeftijd en diversiteit. Je speelde een pioniersrol in Nederland door leeftijd te betrekken in genderhistorisch onderzoek. In 2003 heb je een toespraak gehouden voor de Verenigde Naties over leeftijdsdiscriminatie en de positie van oudere vrouwen. Heeft de VN dit onderwerp nu echt op de politieke agenda gezet?

Dat zou heel mooi zijn geweest, maar dat is te optimistisch. Op het moment dat ik die toespraak hield, werd die wel gewaardeerd en opgemerkt. Maar in de internationale context is veroudering van de bevolking iets waar veel landen hun ogen voor sluiten, Nederland niet uitgezonderd. Ook in mijn onderzoek naar Hilda Verwey-Jonker kwam ik dat tegen. Dertig jaar geleden al schreef zij dat het echt anders moest met de pensioenen, maar haar pleidooi was aan dovemansoren gericht. Ontwikkelings-

landen hebben de grootst mogelijke moeite om ervoor te zorgen dat de bevolking te eten heeft en dat conflicten worden opgelost en oorlogen worden beslecht. In zulke omstandigheden heeft de veroudering van de bevolking, en de positie van oudere vrouwen in het bijzonder, gewoon minder prioriteit. Dat neemt niet weg dat landen als Japan en China beginnen in te zien dat veranderingen van de opbouw van de bevolking forse maatschappelijke consequenties hebben. Het besef groeit dat je daar op een zeker moment niet langer de ogen voor kunt sluiten. Wat ik daarnaast benadrukte in mijn toespraak was de negatieve beeldvorming van oudere vrouwen. Je ziet op televisie zelden een oudere vrouw als expert. De financiële positie van oudere vrouwen is wereldwijd zwak, maar ook de juridische positie, met name die van weduwes, laat vaak te wensen over. Dat zijn

vraagstukken die nog steeds niet zijn opgelost. Het voordeel van zo'n toespraak bij de Verenigde Naties is in ieder geval dat het teksten zijn die letterlijk de wereld rondgaan.

Je bent momenteel coördinator van de Onderzoeksschool Politieke Geschiedenis. Hoe is het daar gesteld met de man-vrouwverhoudingen?

Als je kijkt naar de promovendi, zijn er redelijk veel vrouwen. Maar ik heb gemerkt dat er wel weinig externe vrouwelijke promovendi zijn. Ook wat de hoogleraren betreft, zijn de verhoudingen bepaald niet in balans. Als je het hebt over inhoud en je kijkt naar het onderzoek, dan zie je dat er zeker interessante studies plaatsvinden, maar op het gebied van de politieke geschiedenis bijvoorbeeld is er in Nederland zeker nog werk te verrichten. Er zijn recent biografieën verschenen van bijvoorbeeld Joke Smit en Marga Klompé, dat is verheugend. Ik vind het overigens ook belangrijk aan te geven dat vrouwen zijn begonnen met vrouwen- en gendergeschiedenis, maar dat steeds meer mannen zich op dit terrein begeven, ook met het onderzoek naar mannelijkheid en dat is een goede zaak. Dat is zeker in België het geval.

Noem je jezelf historica of historicus?

Sinds mijn proefschrift ben ik mij historicus gaan noemen. Ik merkte dat ik bij het schrijven van Hilda Verwey-Jonker haar afwisselend als 'de socioloog' en 'de politica' betitelde en mij stilaan bedacht dat dat niet consequent was. Vandaar koos ik voor de mannelijke vorm. Ik wil gender zichtbaar maken op het moment dat het ertoe doet. Dat is namelijk niet altijd het geval en dat maakt gendergeschiedenis net interessant. Je geeft immers aan onder welke omstandigheden gender een rol begint te spelen. In mijn onderzoek kun je dat goed zien. Sekse doet ertoe, zodra Verwey-Jonker een belangrijke publieke rol wil gaan vervullen en mannen openlijk uitdaagt. Het is op dat ogenblik dat anderen haar op haar plaats proberen te zetten met het argument dat ze 'maar' een vrouw is. Mannen ervoeren haar als een bedreiging en reduceerden haar daarom als het ware tot vrouw. Dat proces kun je hier nauwgezet volgen.

Om met die negatieve beeldvorming om te gaan en om zo lang vechten vol te houden heb je zeker een sterke achterban voor nodig?

Verwey-Jonker had niet zozeer een grote achterban. Ze was wel een sterke persoonlijkheid. Wat zij heeft meegemaakt tijdens haar politieke loopbaan was beslist niet altijd aangenaam. Het heeft haar dan ook heel wat gekost om die strijd te voeren. Daar word je hard van. En als je harder wordt, maakt dat je niet altijd mooier. ///

Renate Klinkenberg is redactielid van Historica.

Biografie over Marga Klompé (1912-1986)

Marga Klompé (1912-1986) kennen we vooral namelijk als eerste vrouwelijke minister in Nederland. Haar staat van dienst roept al decennialang om een biografie. Het is dan ook verbazingwekkend dat het tot 2011 moest duren vooraleer er een volledige biografie over Marga Klompé uitkwam. Desondanks is dit boekwerk te zien als een gemiste kans.

/ Esmeralda Tijhoff /

Klompé studeerde scheikunde en wis- en natuurkunde. Ze promoveerde in 1941 op dit vakgebied. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werkte ze zich op tot vicevoorzitter van de Unie van Vrouwelijke Vrijwilligers en in 1945 hielp ze mee bij de oprichting van het Katholiek Vrouwen Dispuut. Via de contacten die zij toen legde, werd zij lid van de Nederlandse delegatie bij de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties. In 1948 nam ze zitting in de Tweede Kamer voor de Katholieke Volkspartij.

Haar politieke carrière verliep voorspoedig en overall werd Klompé gewaardeerd om haar kennis van zaken en haar inzet. Zij was een groot voorstander van een verenigd Europa en was lid van de Raadgevende Vergadering van de Raad van Europa en van het parlement van de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal. In 1956 werd zij voor het eerst minister van Maatschappelijk Werk. Vanaf 1971 werd ze zelfs de eerste en de tot nu toe enige vrouwelijke minister van Staat.

Klompé was zeer gelovig en vanuit haar katholieke levensvisie werd zij lid van een reeks (internationale) christelijke instellingen zoals de Fédération Internationale des Instituts de Recherches Sociales et Socio-religieuses. Het katholieke geloof vormde voor Klompé een basis voor haar politieke standpunten, maar ze trok daarbij wel haar eigen plan. De aartsconservatieve bisschop Simonis noemde haar in 1978 dan ook een “gevaarlijke tante” [p. 468].

Gerard Mostert heeft een gedetailleerd boek afgeleverd waarin Marga Klompé als onvervalst politiek dier naar voren komt. Desondanks is het boek te zien als een gemiste kans. Mostert lijkt niet te hebben gevat dat Klompé functioneerde in een tijdruimedimensie die specifieke verwachtingen verbond aan haar sekse en haar op haar vrouw-zijn afrekende. Daardoor ontbreken er belangrijke inzichten in de manier waarop Klompé zichzelf zag en presenteerde, maar ook in de manier waarop haar omgeving, met name de media en haar politieke tegenstanders,

haar hebben benaderd en herinneren.

‘Gender’ wordt door Mostert gereduceerd tot vrouwenorganisaties, iets waar Klompé volgens hem tijdens haar politieke carrière weinig mee te maken zou hebben gehad. Klompé gaf zelf aan dat zij beoordeeld wilde worden op haar kwaliteiten als politica, niet op die als vrouw. Mostert concludeert hieruit onterecht dat “het begrip ‘gender’ voor Klompé zelf vrijwel nergens een rol speelde” [p. 207]. Maar juist haar wens als mens beoordeeld te worden, wijst erop dat zij als Ander benaderd werd.

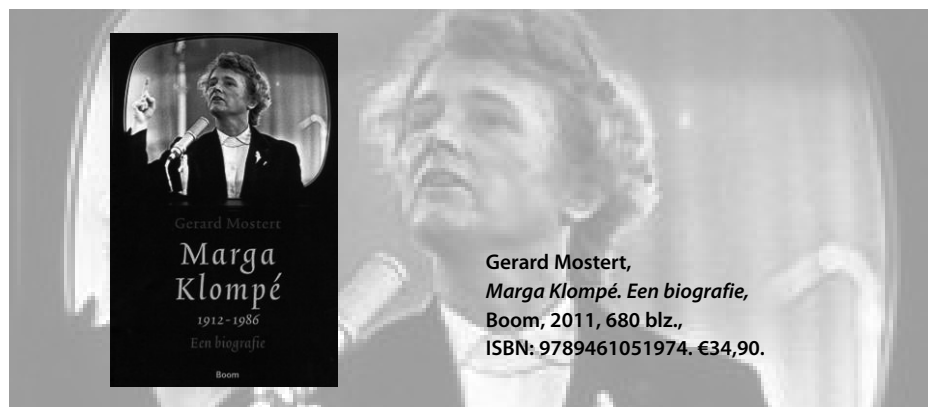
Marga Klompé kwam uit een gezin waar haar moeder Maria voor brood op de plank zorgde. Maria werkte hard om haar dochters en zoon een gedegen opleiding te kunnen geven. Om aan de gezinsfinanciën bij te dragen, werkte Klompé zeventien jaar lang als docent op meisjesscholen. Dit werd door de media ingezet om Klompé als kamerlid en minister als een ‘streng schooljuf’ te portretteren. In de herinneringen van mensen waarmee Klompé samenwerkte komt dit stereotype ook naar voren. Klompé wordt dan een ‘schoolfrik’ genoemd. Mostert neemt deze kwalificatie kritiekloos over en vergeet de historische context waarin het vocabulaire om maatschappelijk actieve vrouwen te omschrijven zich beperkte tot strenge blauwkousen die niet aan de man kunnen komen. Hij reduceert daarmee Klompé’s karakter tot een verlopen stereotiep vrouwbeeld.

Wanneer Mostert de huwelijkse staat van de politica bespreekt – zij trouwde nooit – verwijst hij naar deze negatieve vooroordelen. Mostert ziet Klompé’s ongehuwd zijn als een afwijking die verklaard moet worden. Zo noemt hij het hechte contact met de priester Toon Ramselaar een ‘compensatie’ voor het ‘feit’ dat Klompé [bij thuiskomst] geen gesprekspartner had omdat zij ongehuwd was [p.226]. Daarmee gaat Mostert direct door op de mogelijkheid of Klompé dan niet lesbisch was. Enkele journalisten hadden haar ‘immers’ omschreven als mannelijk en ze hield wel van een jeneverkje.

Hans Renders noemt het in zijn recensie in *Vrij Nederland* van 24 november 2011 jammer dat Mostert niet verder komt dan enkele geruchten betreffende Klompé’s liefdesleven. Renders is in eerste instantie op zoek gegaan naar het intieme persoonlijke leven en niet naar een uiteenzetting over de maatschappelijke verdiensten van de hoofdpersoon. Hij gaat daarin zelfs een stap verder als hij schrijft: “De aandacht die Mostert besteedt aan de ‘charmante priester’ Toon Ramselaar, tevens ‘huisvriend en spirituele vader’, bevat wel een suggestie van geheimzinnigheid, en niet alleen omdat Ramselaar ten onrechte de doctorstitel voerde.” Ongehuwd, maar niet zonder man. Klompé wordt door beide heren achteraf alsnog genormaliseerd.

Ook in zijn analyse van Klompé’s politieke optreden geeft Mostert geen rekenschap van gender. Gerard Veldkamp, op dat moment politiek tegenstander van Klompé, verzette zich als minister van Sociale Zaken tegen haar pogingen om delen van zijn departement naar haar ministerie van Maatschappelijk Werk toe te trekken. Hij verhaalt in zijn herinneringen hoe Klompé ‘in tranen uitbarstte’ tijdens de ministerraad waarin deze kwestie werd besproken. Mostert neemt deze bewering een aantal keren over, maar gaat er verder niet op in. Maar ‘in huilen uitbarsten’ suggereert een grotere emotionele tentoonstelling dan past bij Klompé. Bij een botsing met politicus Johan Scheps, waarin zij verweten werd boos te worden, reageerde Klompé bijvoorbeeld door geagiteerd een sigaret op te steken. Bovendien kan het ook een politieke daad zijn geweest van Veldman om zijn geduchte tegenstander als huilende vrouw weg te zetten. Dergelijke mogelijke gendergevoelige analyses vallen buiten Mosterts blikveld. Al met al weet Mostert zich niet los te maken van het patriarchale discours van de jaren vijftig en zestig. ///

Esmeralda Tijhoff is redactielid van *Historica*.

Gerard Mostert,
Marga Klompé. Een biografie,
Boom, 2011, 680 blz.,
ISBN: 9789461051974. €34,90.

Service / Nieuwe boeken

In memoriam

Saskia Poldervaart (1945-2011)

Foto: Arenda Oomen

Op 17 november overleed Saskia Poldervaart, kenner van sociale bewegingen, feminisme en utopisch socialisme. Sinds eind jaren zeventig was Saskia onderzoeker en docente vrouwenstudies en politologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ook buiten de universitaire wereld was Saskia actief: Dolle Mina, utopische communes en de anarchistische Pinksterlanddagen zijn slechts een paar voorbeelden. Ze voerde actie voor vrouwenrechten, tegen de oorlog in Irak en voor meer democratie op de universiteit. Velen zullen zich herinneren hoe gedreven, betrokken en hartelijk Saskia altijd was. In haar tiggerprint of zilveren astronautenpak was ze een blikvanger. Een bijzondere en geliefde vrouw is niet meer.

Kirsten Zimmerman
(hoofdredacteur *Historica*)

Oproep: vacature secretaris

Het bestuur van de Vereniging voor Gendersgeschiedenis (VVG) zoekt een enthousiast nieuw bestuurslid dat het secretariaat op zich wil nemen. De secretaris bereidt in samenwerking met de voorzitter de bestuursvergaderingen als ook de jaarlijkse Algemene Ledenvergadering voor. Zij/hij maakt een voorstel voor de agenda en notuleert de vergaderingen. Daarnaast verzorgt zij/hij de inkomende en uitgaande post. Het bestuur bestaat momenteel uit zeven leden, elk met hun eigen taak, en komt vier à vijf keer per jaar bijeen.

Voor meer informatie: Renée Nip,
rianip@yahoo.com

Service / Congres

Dag van de Nieuwste Geschiedenis 2012 / Journée de l'histoire contemporaine 2012

Op zaterdag 24 maart 2012 organiseert de BVNG (Belgische Vereniging voor Nieuwste Geschiedenis) de tweejaarlijkse Dag van de Nieuwste Geschiedenis. Deze Dag vindt plaats in Namen (Faculté de Philosophie et Lettres, Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix, 1, rue Grafé, 5000 Namur).

Er zijn onder andere de volgende thematische sessies:

- Border studies meet migration studies: similarities and differences
- Historici en de receptie van de media
- Romans als bron in onderzoek
- Bronnen voor de geschiedenis van gender en seksualiteit
- "They're out there": Het historisch metier buiten de academische wereld

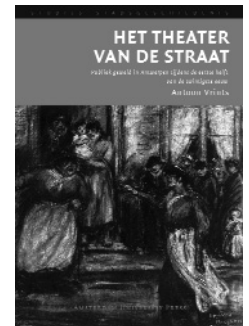
Meer informatie op www.bvng.be/nederlandstalig/h_dag.html.

Nieuwe boeken

Antoon Vrints, *Het theater van de straat. Publiek geweld in Antwerpen tijdens de eerste helft van de twintigste eeuw*

In zijn analyse van het publieke geweld in de stad Antwerpen in de periode van 1910 tot 1950 vertrekt Antoon Vrints vanuit geweld als cultuurproduct. Daarbij heeft hij oog voor genderverschillen. Hij beschrijft hoe in de eerste helft van de twintigste eeuw het aandeel van geweld tegen vrouwen en in het bijzonder dat van intrafamiliaal geweld steeds groter werd. Deze evolutie kadert hij in het proces waarbij lagere sociale groepen zich het burgerlijke respectabiliteitsmodel langzamerhand toe-eigenden. De auteur toont bovendien aan hoe een uiteenlopende invulling van de mannelijke en vrouwelijke eerbaarheid een belangrijke verklaring vormt voor het overwicht van mannelijke geweldplegers.

Amsterdam University Press, 2011, €39,50.

Orlanda S. H. Lie en Willem Kuiper, *The Secrets of Women in Middle Dutch. A bilingual edition of Der vrouwen heemelijkheid in Ghent University Library Ms 444*

Een dichter die hals over kop verliefd is op een charmante dame, schrijft op haar verzoek een boek over intieme details van vrouwen. Een intrigerend kenmerk van deze 15e-eeuwse tekst is de manier waarop de schrijver zijn wetenschappelijke kennis van het middeleeuwse kunstcorpus afwisselt met een persoonlijke liefdesklacht. Hij onderbreekt zijn gynecologisch betoog op twintig plekken om zijn liefde in lyrische termen uit te drukken. Om te zorgen dat deze tekst beschikbaar is voor een internationaal publiek, heeft de publicatie een cultuurhistorische introductie en de Middelnederlandse vrouwegeheimen een Engelse vertaling.

Verloren, 2011,
€17.

Yvonne Scholten, *Fanny Schoonheydt – een Nederlands meisje strijdt in de Spaanse Burgeroorlog*

Fanny Schoonheydt (1912-1961) is de enige Nederlandse vrouw die in de Spaanse Burgeroorlog heeft gevochten. Ze verwierf er in korte tijd faam als 'het dapperste meisje van Barcelona' en 'de koningin van de mitrailleur'. Een opvallende keuze voor een meisje dat ervan droomde journaliste te worden en om die reden naar Spanje was gegaan. Ze had een paar jaar gewerkt op de redactie van de Nieuwe Rotterdamse Courant, met onder meer Victor van Vriesland en mr. J. Huys. In Spanje krijgt Fanny een hoge functie in het leger en komt zo in contact met de latere moordenaar van Trotski. De nederlaag van de Spaanse Republiek brengt haar als vluchteling naar de Dominicaanse Republiek en Curaçao. Daar bouwt ze een leven op als fotografe Fanny Lopez en verzwijgt ze haar verleden.

Meulenhoff, 2011, €19,95.